Князі Острозькі

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Історія меценатства – одна з найцікавіших сторінок минулого, тому що приховує в собі чимало загадкових, а подекуди драматичних людських доль. На жаль, так історично склалося, що наша земля в епоху своєї бездержавності, ставала «ласим шматком» для інших, більш могутніших держав, котрі насаджували свої права, закони, звичаї та релігію. Ревними боронителями православної віри та української культури були князі Острозькі.

- Петро Кралюк, Ярослав Хаврук
  - Передмова
  - Династія князів Острозьких
  - «Руський Ганнібал»
  - Костянтин Іванович Острозький як релігійно-культурний діяч
  - Некоронований король України-Русі
  - Культурні проекти Василя-Костянтина Острозького
  - Василь-Костянтин Острозький і Берестейська церковна унія
  - Післямова
  - Література

Петро Кралюк, Ярослав Хаврук
Князі Острозькі

Передмова

Вагому роль в історії українських земель періоду Середньовіччя відіграла династія князів Острозьких. Саме вони після розпаду Київської Русі, а пізніше загибелі Галицько-Волинської держави виступили продовжувачами давньоруських політичних та культурних традицій. Особливо помітною роль Острозьких була в XV – XVI ст., коли Україна-Русь переживала складні часи, опинившись у лещатах великих геополітичних потуг – римо-католицької Європи та ісламського Сходу. У цих складних умовах предкам українців було непросто зберегти свою етнічну, культурну й пов'язану з ними конфесійну православну ідентичність. Чимало русинів-українців у той час покатоличилось, а також «потурчилось», «обусурманилось». І в тому, що вони все-таки змогли зберегтися як етнос зі своєю специфічною культурою, є чимала заслуга князів Острозьких.

На жаль, в українській історіографії XIX – XX ст., в силу її «народництва», історія діяльності представників цієї князівської династії часто або ігнорувалася, або трактувалася тенденційно. Відомі історики народницького спрямування – Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та Михайло Грушевський, загалом негативно трактуючи дії українських еліт, так само негативно оцінювали й діяння князів Острозьких; особливо це стосувалося одного з найвидатніших представників династії – Василя-Костянтина. При цьому слід зазначити, що жоден із цих істориків-народників не походив із соціальних низів, народних верств.

Як не дивно, але саме селянський син Іван Франко чи не вперше в українській модерній літературі дав високу оцінку князям Острозьким, зокрема Василю-Костянтину. Він зазначав, що «рід князів Острозьких відіграв дуже важливу роль в історії Південної Русі та історії Польщі XV—XVI в.», а князь Василь-Костянтин «був одним із головних двигачів національного життя…». Особливу увагу звертав Іван Франко на культурну діяльність князя, називаючи «славним князем у просвіті» і вказуючи на його значний внесок у справу культурного розвитку: «Він то зрозумів, що без просвіти Русь не може двинутись з упадку, і православіє не може остатись перед напором латинства. І ось він великим коштом завів у своїм місті Острозі вищу школу, або, як тоді звали, "академію"». Також Іван Франко звертав увагу на видану за гроші князя Острозьку Біблію, яку вважав однією з найвизначніших пам'яток нашої культури, а також на діяльність заснованої Василем-Костянтином Острозької друкарні, у якій

було видано «багато дуже гарних книжок для науки народу і для оборони православ'я».

Ще один селянський син, Іван Огієнко, теж високо оцінив діяльність В.-К. Острозького. В оглядовій книзі «Українська культура», написаній на початку наукового шляху, вчений зазначав: «Закладаються у нас нові огнища, що боронять рідну культуру і старо-батьківську віру од унії, а в місті Острозі, на чолі з незабутнім патріотою вкраїнським кн. В. К. Острожським (1526—1608) у другій половині XVI віку зароджується славна Академія Острожська. І коло цієї академії згуртувалися кращі сини України, її кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу і рідну культуру». Далі Іван Огієнко вів мову про видання Острозької Біблії 1581 р. Він наголошував, що то була «…найперша друкована Біблія не тільки на сході слов'янства, але навіть серед всього слов'янського миру». Про книгодрукування в Острозі та Дермані за часів В.-К. Острозького Іван Огієнко пише і у своїй фундаментальній праці «Історія українського друкарства». Своєрідним завершенням студій ученого в галузі Острогіани стало монографічне дослідження «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця», вперше видане 1958 р. у Вінніпезі (Канада). У ньому автор створив апологетичний образ В.-К. Острозького як захисника православ'я. Князя він називає «найбільшим сином України», «міцним і сміливим оборонцем, всежиттєвим опікуном і оборонцем Української Православної Церкви проти її запеклих ворогів». Іван Огієнко в цій роботі навіть дійшов висновку, що «можна спокійно сказати: усі українські магнати, взяті разом, не зробили стільки для України, скільки зробив сам князь Костянтин», а продовжувачами його справи вважав «Великого Богдана і Великого Петра Могилу».

Однак дослідження Острогіани Іваном Франком та Іваном Огієнком радше можна вважати винятком, а не правилом для української історіографії. В українській науковій літературі досі не маємо фундаментальних праць, присвячених ні В.-К. Острозькому, ні іншим представникам цієї князівської династії. До цих постатей донедавна виявляли більший інтерес польські та російські історики, ніж українські. На цей час існує єдина повноформатна наукова біографія В.-К. Острозького, створена польським істориком Томашем Кемполо, що була видана в Торуні в 1997 р., – книга «Костянтин Василь Острозький, воєвода київський та маршалок землі волинської».

Утім, сподіваємося, що з часом прогалина, пов'язана з висвітленням діяльності князя В.-К. Острозького в українській історіографії, буде заповнена. Тим більше що останніми роками маємо цікаві напрацювання в галузі Острогіани, а професор

Київського національного університету Василій Ульяновський готує до друку ґрунтовну монографію, присвячену В.-К. Острозькому. Рукопис дослідження, який люб'язно був нам наданий, частково використовувався при підготовці цього видання.

Загалом наша книга має науково-популярний характер і тому не претендує на відкриття нових наукових істин. Автори ставили перед собою завдання лише систематизувати матеріал, а також, у міру можливостей, звернути увагу на найбільш яскраві та найбільш значимі для нашої історії діяння князів Острозьких.

Династія князів Острозьких

Документальних свідчень, що дають змогу простежити діяльність представників родини Острозьких, особливо на початкових етапах, збереглося небагато. Переважно вони стосуються пізніших часів – XVI та XVII століть.

Дискусійним лишається питання щодо походження цього князівського роду. За часів В.-К. Острозького й невдовзі після його смерті спостерігалося намагання утвердити думку, що Острозькі ведуть свій початок від давньоруських князів, зокрема Володимира Святославовича. Таку думку, наприклад, висловлює в панегіричній поемі придворний поет В.-К. Острозького Симон Пекалід «Про Острозьку війну…» (1600). У цьому ж творі навіть вміщена міфічна генеалогія роду, де вказано на те, що одним із найславніших предків Острозьких був князь Данило Галицький. Так само письменник-полеміст Захарія Копистенський, який, можливо, здобував освіту в Острозькій академії, в апології «Про пресвітлого та преславного Василія, князя Острозького, воєводу Київського», власне, частини об'ємного твору «Палінодія» (початок 20-х рр. XVII ст.), твердить, ніби цей рід сягає своїми витоками князів Володимира Святославовича та Данила Романовича. Нащадками давньоруських князів вважали Острозьких також польські хроністи Матвій Стрийковський, Олександр Гваньїні та Бартош Папроцький. Такий погляд був загальновизнаним у кінці XVI – на початку XVII ст., що засвідчив австрійський дипломат Е. Лясота у 1594 р. у своїх записах про Україну.

Проте хоч би яким було реальне походження дому Острозьких, важливо те, що останні представники цього роду, зокрема Василь-Костянтин, усвідомлювали себе саме нащадками правителів Київської Русі, продовжувачами їхніх культурних та політичних традицій. Слід враховувати, що Острозькі, як і представники інших князівських династій Русі в період Середньовіччя, вважали себе де-факто незалежними правителями. І справді, типологічно князівства Волині чи Полісся (а до них належало князівство Острозьке) нічим принципово не відрізнялися від аналогічних державних утворень – князівств та герцогств, наприклад Священної Римської імперії чи Французького королівства доби Середньовіччя.

Осердям української аристократії в період «осені Середньовіччя» стала Волинь. Тут зосереджувалися володіння князівських родин, найпотужнішими серед яких були Острозькі, Заславські, Четвертинські, Чорторийські, Сангушки, Гольшанські-

Дубровицькі, Корецькі, Збаразькі, Вишневецькі, або, як їх іменували, «княжата головні». Представники цих родів намагалися зберегти за собою права, притаманні князям ще з давньоруських часів. Зокрема, до них належали право оголошення власних розпоряджень, жалувальних грамот підданим, надання земель за умови служби, встановлення власних податків, повинностей, пільг, а також право суду над підданими (аж до смертної кари включно).

Удільний князь, влада якому діставалася в спадок, виступав повним сувереном свого володіння й міг вийти разом зі своїми землями зі складу Великого князівства Литовського, до якого в той час входила Волинь. Такі дії не вважалися зрадою, принаймні до XV ст. «Княжата головні» підлягали суду виключно великого князя, а не місцевих судів. Вони були представлені у великокнязівській раді, що давало їм можливість контролювати практично всі сфери життя свого регіону, хоча реально впливати на загальнодержавну політику вони не завжди могли.

Важливим привілеєм «княжат головних» було їхнє право формувати власні збройні загони (почти) під своїми родовими гербами, а не в складі загального повітового ополчення під стягами земель. Почесним привілеєм були обов'язкові іменні листи-повідомлення від великого князя про початок військових дій чи про скликання сейму. У Литовській метриці (збірнику документів Великого князівства Литовського) збереглися записи про відправку таких листів «княжатам головним». Порядок запису в них засвідчує ієрархію родовитості та знатності. У 1536 р. він виглядав таким чином: Ілля Острозький, Кузьма Заславський, князі Сангушки, Вишневецькі, Збаразькі, Корецькі, Четвертинські.

Правда, із середини XVI ст. спостерігається процес боротьби шляхти за ліквідацію правової нерівності, зокрема щодо князів. Низка законодавчих актів обмежила виняткові права князівської верстви, що було закріплено реформами 1564—1566 рр. та Другим Литовським Статутом (1566), за яким князі підлягали місцевому судочинству і стосовно права урівнювалися зі шляхтою. Однак «купуючи» згоду українських князів на Люблінську унію 1569 р., король польський, він же й великий князь Литовський Сигізмунд II Август, та його оточення пішли на збереження для княжих родин давніх прав та пріоритетне надання урядових посад. Це призвело до того, що «княжата головні» відразу розпочали змагання за посади воєвод, каштелянів, старост тощо. Вони фактично отримали право особистої підсудності лише главі держави. Тому ніколи не з'являлися в місцеві суди, а якщо й приймали позов, то князя завжди представляли його слуги й адвокати. Якщо ж князі були

незадоволені судовим рішенням, то його просто ігнорували. Навіть могли розгромити сам суд.

У Речі Посполитій, об'єднаній державі Корони Польської та Великого князівства Литовського, після Люблінської унії 1569 р. офіційно відмінили окремі князівські збройні частини. Тепер князі разом зі своїми воїнами мали виступати в лавах повітового ополчення. І все ж «княжата головні» набирали власні надвірні загони, чисельність яких не регламентувалася законом. Князі дістали змогу створювати не підпорядковані державі цілі армії у своїх володіннях. У цих арміях навіть служили іноземні найманці. Зібрати таке військо можна було досить швидко – на відміну від повітового ополчення. І звісно, воно більше відповідало вимогам часу, було більш боєздатним і дійовим. За деякими свідченнями, В.-К. Острозький здатний був виставити 15—20-тисячне військо. На той час не кожен європейський монарх міг похвалитися такою військовою потугою.

Отже, попри свою васальну залежність від короля польського чи великого князя Литовського, українські князі були достатньо самостійними. Особливо це стосувалося Острозьких. У XVI ст. їм вдалося зосередити у своїх руках великі земельні володіння. Їхнє князівство мало відносно сформовану систему управління, яка налічувала близько двох тисяч княжих «слуг»-управлінців, самостійне надвірне військо, а також культурні інституції – Острозьку академію зі слов'яно-греко-латинським шкільництвом, Острозький редакційно-науковий гурток, Острозьку друкарню, Дерманський культурний осередок тощо. Тому для нас цікавим є генезис роду Острозьких, зростання його могутності, формування в представників цієї княжої династії автономістських уявлень.

Першим відомим нам представником династії Острозьких є князь Данило з Острога (помер між 1366 та 1370 рр.). У деяких джерелах він фігурує як Daniel de Ostrow (Данило Островський). Правда, це могла бути помилка. Іноді траплялося, що Острозькі в писемних пам'ятках називалися (очевидно, помилково) Островськими. Наприклад, таке помилкове написання зустрічаємо у відомому заповіті княгині Гальшки Острозької 1579 року.

Про Данила збереглося дуже мало свідчень. Життя його припало на часи розпаду Галицько-Волинської держави (середина XIV ст.). Він боровся з експансією польського короля Казимира Великого на територію Галичини, використовуючи при цьому допомогу татар. У принципі, нічого тут дивного немає. Його попередники, галицько-волинські правителі, не раз вдавалися до татарської допомоги, воюючи з поляками. Тому варто відмовитися від одномірно-примітивного стереотипу «монголо-

татарського іга». Руські князі не лише воювали з татарами, а й були їхніми союзниками – вільними чи невільними.

Відомо, що князь Данило мав свою печатку з гербом, який містив основні елементи «великого» герба Острозьких. Останній дійшов до нас, і він добре відомий дослідникам. Тобто Данила правомірно трактували як автономного правителя, що надавав письмові розпорядження, грамоти, скріплюючи їх своєю печаткою. Мав він і власні збройні загони, які використовував у боротьбі з поляками. Імовірно, саме Данило почав формування князівського домену на південних землях Волині й відбудову Острога, що був зруйнований під час монголо-татарської навали.

Є деякі свідчення, переважно легендарного характеру, які дають підстави твердити, що цей князь виступав церковним фундатором. Йому приписують заснування однієї з найдавніших церков Острога – Микільської. Інформація про цю фундацію дещо непевна. Базується вона на записові в напрестольному Євангелії, яке знаходилося в Микільській церкві на початку XVII ст. Саме Євангеліє із записом не збереглося. Правда, копія запису дійшла із Луцьких ґродських книг. Пам'ять про церковно-фундаційну діяльність князя Данила зберігалася довго, аж до XX ст. Зокрема на Шумщині зафіксована легенда про заснування Данилом монастиря в цьому краї, в селі Обич (село розташоване на відстані близько сорока кілометрів від Острога).

Загалом щедрі пожертви на церкви, монастирі були традицією, притаманною галицько-волинським князям. Відомим церковним фундатором був князь-філософ Володимир Василькович, на кошти якого будувалися й оздоблювалися дорогим начинням православні храми. Цей князь давав чималі кошти для переписування церковних книг. А деякі з них, можливо, й сам переписав. Також Данилів тезка і, ймовірно, один із його предків, князь Данило Галицький, не скупився давати гроші на церкву, про що говорено в Галицько-Волинському літописі.

Збереглися також легенди про князя Данила Острозького, записані місцевими краєзнавцями. Вони подають князя як набожну людину, що шанує духовенство. В одній з них розповідається, ніби в Данила та його дружини помер улюблений син Дмитро. У похованні брало участь сто двадцять священиків на чолі з єпископом, а над могилою батьки поставили велику круглу вежу. Очевидно, це є відголоском будівництва вежі-донжону, яка й нині є окрасою Острозького замку. Деякі дослідники вважають, що ця вежа була побудована в XIV ст. – тобто тоді, коли княжив Данило. Князь, згідно з легендою, зробив багаті внески у вибудувану ним Микільську церкву, а його дружина молилася по

монастирях. Нарешті Господь пожалів нещасних батьків: княгині явився ангел і сказав: «Не плач, Василисо, душа вашого хлопчика буде жити з вами на землі, але лише доти, поки ви, батьки, будете щоночі, вдосвіта, молитися на його могилі». І справді, молячись на могилі, вони чули голос свого сина.

Однак це, певно, не більше, ніж гарна легенда. Судячи з усього, у Данила та його дружини було чимале потомство. Старший син князя, Федько (Федір), успадкував по батькові Острог. Він та його нащадки почали іменуватися Острозькими. Відповідно до грамот, наданих королем Ягайлом у 1386 та 1390 рр., а також королевою Ядвігою у 1393 р., Федору, окрім Острога, належали волості на південно-східній Волині – Корець, Заслав, Хлапотин, Іванин чи Іваньє неподалік сучасного Дубна, Крестовичі, Красне та Крупа (нині це південні райони Рівненської області й північні Хмельницької). Вважається, що в останні роки життя цей князь відійшов від мирських справ, прийнявши чернечий постриг під іменем Феодосія в Києво-Печерському монастирі, вів праведне життя, став схимником і його поховали в дальніх монастирських печерах. Судячи із записів Києво-Печерського пом'яника, монашество прийняла також його дружина Агафія (у чернецтві – Агрипина). Після смерті князя Федора Острозького його канонізували як преподобного Феодосія (день шанування святого припадає на 11/24 серпня, вшановується він також у соборі Волинських святих 10/23 жовтня). В одному з давніх кондаків говориться про Федора-Феодосія, що він мав, ставши ченцем, «смиренний послух та безмовне життя». Ікона із зображенням преподобного знаходилася в П'ятницькій церкві Острога.

Правда, у православній літературі кінця XVI – початку XVII ст., де прославляються князі Острозькі, ім'я святого Феодосія не фігурує. Цікаво, що в поемі С. Пекаліда «Про Острозьку війну…» є згадка про цього князя, однак він представлений, радше, не як благочестивий православний подвижник, а як полководець:

> «Федора, князя Острозького, доблесть воєнна частіше
> Сяяла: хай же засвідчить Поділля, багате полями,
> Скільки ворожих військ бачив і скільки розбитих загонів».

Федір, вважають історики, був захисником Вільна (Вільнюса), столиці Великого князівства Литовського, від військ хрестоносців, очолюваних Конрадом Валленродом. Також він був учасником Грюнвальдської битви, обороняв українські землі від татарських наїздів. Тобто прославився військовими подвигами, а не

подвигами на ниві благочестя. До речі, не збереглося і народних легенд про Федора як про благочестивого православного.

Звісно, якби в кінці XVI – на початку XVII ст. Федір фігурував як святий, це знайшло б відповідне відображення в панегіричній літературі, твореній при дворі В.-К. Острозького. Проте факт присутності в роду князя-ченця, похованого в печерах Києво-Печерської лаври, не міг не впливати на свідомість представників роду Острозьких. Звідси їх посилена увага до Києво-Печерської лаври. На території її сакрального простору були поховані деякі представники цієї князівської династії. Водночас Острозькі виступали протекторами й жертводавцями лаври. Схоже, Федір (у чернецтві Феодосій) був канонізований пізніше, за часів митрополита Петра Могили, коли творився своєрідний пантеон православних святих, пов'язаних із Києво-Печерською лаврою. Правда, чомусь (і це виглядає дивно) він фігурує як святий Федір, а не Феодосій.

Хоча Федір сприймається як ревнитель православ'я, про нього збереглися оповіді, котрі засвідчують повагу князя до католицизму і навіть прихильність до цього віровизнання. Федору приписували заснування в Острозі католицького костелу й монастиря домініканців. Щоправда, ця інформація має легендарний характер.

Федір залишив після себе численне потомство – синів Дашка, Андрушка, Федька, Василя, а також дочок Федору, Анну. Син, що успадкував ім'я батька, Федір (Фредерік), прославився як учасник гуситських воєн і осів у Чехії. У той час чимало вихідців із Волині, очолюваних князем Корибутом-Вишневецьким, пішли на допомогу гуситам. Частина з них, як і Федір (Фредерік), не захотіли вертатися додому і знайшли для себе нову батьківщину.

Однак успадкував Острог і продовжив князівський родовід наймолодший син Федора, Василь, на прізвисько Красний (тобто гарний, красивий). Йому приписують укріплення Острозького замку кам'яними мурами (до того часу тут була лише кам'яна вежа, а огорожа – дерев'яною), будівництво на замковій горі церкви, а також спорудження інших твердинь, зокрема Заславської фортеці. Така діяльність давала можливість створити систему захисту від нападів татар на землях південної Волині.

Василь також прагнув розбудовувати свої князівські володіння. Він отримав низку маєтків від великого князя Литовського Вітовта. Щоправда, у боротьбі між князем Свидригайлом та королем Казимиром Ягеллоном, ставши на бік останнього, втратив місто Корець. Зате король компенсував йому цю втрату, надавши у володіння Лопатин, Красне, Тростянець, підтвердив набуття Осташина. Вважається, що Василь був

одружений з родичкою Вітовта, княгинею Агафією. Від цього шлюбу мав двох синів, Івана та Юрія, а також дочку Агрипину-Катерину. Старший син Іван, залишившись князювати в Острозі, продовжив рід Острозьких. А його брат Юрій, отримавши місто Заслав (Ізяслав), започаткував рід Заславських (Жеславських). З часом ця князівська династія стала однією з найпотужніших на українських землях.

Князь Іван Острозький, одружений з княжною Бєльською, мав дочку й двох синів, Михайла й Костянтина. Йому вдалося розширити свої володіння, придбати нові села. Оскільки Михайло помер близько 1500—1501 рр. бездітним, рід продовжив Костянтин. Він зробив блискучу військову кар'єру. І заслуговує на окрему увагу.

«Руський Ганнібал»

Костянтин Іванович Острозький належав до найбільш видатних полководців і політичних діячів минулого. Він виграв велику кількість битв, деякі з яких мали міжнародне значення. Можна навіть говорити про те, що, завдячуючи його діянням, центрально-східна Європа має європейське, а не азіатське обличчя. Цю людину є всі підстави вважати такою, що «змінила історію».

Цей князь був не лише сувереном у своїх величезних володіннях, – він також володів деякими привілеями, притаманними незалежним можновладцям. Зокрема йому надали право ставити печатку на червоному воску. А це в той час вважалося королівською прерогативою. Діяльність Костянтина Івановича об'єктивно сприяла утвердженню ідеї, що Русь-Україна є землею, якою правлять свої суверени. На самому ж надгробку князя, котрий знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, його зобразили з короною. Так тоді зображували переважно королів.

Сучасники Костянтина Івановича, щоб підкреслити військові заслуги й доблесть цього діяча, порівнювали його із знаковими постатями античності. Наприклад, папський легат у Польщі Пізоні в 1514 р. писав: «Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу». Й порівнював його із засновником Рима Ромулом. Таке порівняння не лише «мода», притаманна людям епохи Відродження. Це свідчення великих заслуг князя в очах людини, яка належала до іншого культурного й конфесійного простору і вже через це не повинна була б захоплюватися заслугами руського полководця. А польський король Сигізмунд I Старий, надаючи один із привілеїв Костянтину Івановичу в 1527 р., писав: «Він цілком слушно може бути порівняний не лише із сучасними воєначальниками, а й зі знаменитими мужами давнини». Польський ренесансний хроніст М. Стрийковський називав Острозького «другим Аннібалом, Пірром і Сціпіоном руським і литовським… мужем світлої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності». Велика похвала вміщена князю у «Волинському короткому літописі» (середина XVI ст.) – творі, у якому оригінально поєдналися давньоруські й ренесансні традиції. Також князя прославляли українські ренесансні латиномовні поети, зокрема С. Пекалід у поемі «Про Острозьку війну…». Йому приписувалась участь у великій кількості битв і численні перемоги над ворогом. Наприклад, у надгробній епітафії зазначалося, що Костянтин Іванович отримав 63 перемоги.

Можливо, це перебільшення. Однак немає сумніву, що князь неодноразово звитяжив на полі брані і отримав чимало блискучих перемог.

Звісно, Костянтин Іванович став знаменитим не відразу. Слава про нього прийшла тоді, коли він уже був зрілим мужем. Про його молоді роки майже нічого не знаємо. Зрештою, нічого дивного в цьому немає. Народився він у так звані «темні віки», коли українські землі, переживши монголо-татарську навалу, стали об'єктом постійних наїздів ординців. У той час культурне життя України занепало. Занепало також і літописання. Тому про події в Україні в ті часи маємо лише скупі фрагментарні свідчення. Звідси й «темні віки».

Костянтин Іванович народився близько 1460 р. Дещо дивним видається наречення його іменем Костянтин. Річ у тім, що в тогочасних українських князівських династіях зазвичай існували традиційні чоловічі імена, які повторювалися з покоління в покоління. Для Острозьких такими були Данило, Василь. Ім'я ж Костянтин ними не використовувалося.

Як відомо, у православній традиції ім'я св. Костянтина Великого, імператора Римської імперії, на честь якого був названий наш герой, мало велике символічне навантаження. Адже саме за часів цього імператора християнство стало офіційною релігією Римської держави. Тому це ім'я сприймалося як ім'я оборонця християнства. Саме так воно подавалося в панегіриках князям Острозьким. Дійсно, Костянтин Іванович відповідав своєму імені. Він чимало зробив для захисту й розвитку православ'я на землях Великого князівства Литовського, завдяки йому було побудовано чимало православних храмів і монастирів, відбулися зрушення у сфері православної релігійної культури.

Очевидно, нашого героя охрестили у день св. Костянтина, який припадав на 21 березня. Оскільки, здебільшого, хрещення відбувалося приблизно через сорок днів після народження дитини, то можна вважати, що князь народився орієнтовно в середині лютого 1460 року.

Про його дитячі та юнацькі роки нічого не знаємо. Певно, він навчався військової справи, здійснював походи на кримських татар, війни з якими почали набувати постійного характеру. Перші документально засвідчені згадки про Костянтина Івановича припадають на 1486 р., коли він уже був цілком зрілою людиною.

Зоряним для князя став рік 1497-й. Разом із братом Михайлом навесні та влітку він здійснив кілька походів на татар, погромив їх, відібрав полоняників і пограбоване майно. Особливо нищівної поразки завдав неприятелеві під час другого походу.

Тоді він навіть узяв у полон сина кримського хана Махмеда Гірея. Ці походи були частиною широкомасштабних операцій, які вели польський король і великий князь Литовський Сигізмунд I проти татар та їхнього союзника молдавського господаря.

Цього ж року Костянтин Іванович за свої бойові заслуги отримав земельні пожалування, котрі стали своєрідним ядром Острожчини – села Здовбицю, Здолбунів, Дермань, Лебеді, Кунів та інші (зараз це переважно населені пункти Здолбунівського району Рівненської області), а також посаду великого гетьмана Литовського. Тоді йому виповнилося близько 37 років – для такої високої посади вік дуже молодий. Принаймні не відомо, щоб до того часу в Польщі чи князівстві Литовському великими гетьманами ставали в такому віці.

Принагідно слід зазначити, що до складу Великого князівства Литовського входили переважно білоруські й частково українські землі. Власне, литовці становили меншість з-поміж слов'янського населення держави. Офіційною мовою князівства була руська мова, що включала елементи як білоруських, так і українських говірок. У певному сенсі князівство продовжувало політичні й культурні традиції Київської Русі. Тому українське й білоруське населення, принаймні його еліта, сприймало Велике князівство Литовське як «свою державу».

У 1498 р. Костянтин Іванович отримав посади брацлавського, звенигородського й вінницького старости. Правда, вони не давали великих статків. Названі староства були порубіжними, своєрідними заборолами від татар. Тому велику увагу треба було приділяти їх захисту.

Велике значення князь, як і його попередники, надавав побудові оборонних споруд. Завдяки його старанням у 1498 р. поселення Дубно здобуло статус міста, а в 1507 р. – магдебурзьке право. Взагалі це місто було відоме ще з давньоруських часів, однак воно занепало (очевидно, в результаті монголо-татарської навали) і перетворилося на село. І саме завдяки Костянтину Івановичу почалося його відродження.

Князь свідомо намагався перенести на українські землі засади самоуправління, характерні для тогочасних західноєвропейських міст. Окрім Дубна, за його сприяння магдебурзьке право здобули Дорогобуж (1514), Звяголь, тобто сучасний Новоград-Волинський (1507, 1519), Черняхів (1529). Дубно стало однією з найбільших фортець південно-східної Волині, яка втримувала татарські наїзди. Воно зі своїм міцним замком перетворилося на одну із «столиць» князів Острозьких. Мине чимало часу, і в XIX ст. це місто своєрідно прославить Микола Гоголь, зробивши його місцем основної дії у своїй повісті

«Тарас Бульба». Так опосередковано, навіть не підозрюючи цього, Костянтин Іванович спричинився до появи цього історичного бестселера.

Отримавши за свої військові заслуги значні володіння на Волині, князь вибудував лінію із замків, до складу яких, окрім Дубна, входили Острог, оборонні споруди якого були значно зміцнені, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Звяголь, Чуднів та інші. Таким чином, волинські землі, які потерпали від татарських наїздів, тепер хоча б частково були захищені від них. Це дало змогу Волині розвинутися як у плані господарському, так і культурному. Не дивно, що цей край у другій половині XVI ст. став одним із головних осередків першого українського «національного відродження».

Окрім татарських наїздів, серйозною проблемою для Великого князівства Литовського, у тому числі й порубіжних українських земель, стали війни з росіянами-московитами. Князь чимало зробив для відвернення російських нападів на землі своєї держави. Згадуваний уже нами дослідник, професор В. Ульяновський справедливо зазначає: «…Головним у житті Костянтина Івановича стала війна. Великий гетьман литовський брав безпосередню участь в усіх акціях та воєнних виправах проти татар і турок, а також проти великого князя Московського. В обох випадках сенсом боротьби був захист державної території та людності. Цікаво, що принцип віри ніби не діяв, хоч літописи в описові битв підкреслювали особливу жорстокість магометан. Але для князя Острозького різниця між ворогами Литви полягала лише в способі військових виправ татар і московитів, що потребувало різної тактики ведення військових баталій. Власне, уся діяльність К. І. Острозького як воєначальника спростовує ідеологему православних авторів XIX ст. (яка проникла і в радянську та частково навіть у сучасну історіографію) щодо опозиції «єдиновірної Русі» й «мусульманського Сходу». Військові виправи Острозького проводилися за принципом: свій – чужий. При цьому «чужим» був той, хто мав на меті загарбання якихось земель Великого князівства Литовського, пограбування його території чи виведення людності. Отже, мова має йти не лише про політичну лояльність князя литовській владі, але про почуття державного патріотизму, котре перевищує релігійну «спорідненість».

Саме з боротьбою із московитами пов’язана подія, яка на довгий час вилучила Костянтина Івановича з політичного життя Великого князівства Литовського. У 1500 р. розпочалася війна між цією державою та Великим князівством Московським. Російські війська захопили кілька «литовських», власне

українських та білоруських, міст і підійшли до Смоленська. 14 липня відбувся генеральний бій на річці Ведроші. Московське військо чисельністю помітно переважало «литовське», очолюване Костянтином Івановичем. Тому «литовці» зазнали нищівної поразки, а князь потрапив у полон, який тривав близько семи років.

Росіяни не хотіли відпускати Костянтина Івановича ні за яку ціну, сподіваючись використати його таланти, й умовляли піти на службу до московського князя. Розуміючи, що йому не вдасться визволитися, він склав присягу. Але коли з'явилася найменша можливість втекти, скористався нею. Зрозуміло, російська історіографія не могла пробачити Костянтину Івановичу такого «гріха» і характеризувала князя як «безбожного врага и государева изменника».

Повернувшись з полону, наш герой знову отримав гетьманську булаву. Цей факт свідчить, наскільки високо цінували його як полководця. Упродовж багатьох наступних років князь переважно воював зі «степом», здобувши низку блискучих перемог над переважаючими силами татар. Найбільш резонансними були перемоги у битві на Лопушнянському полі під Вишнівцем (28 квітня 1512 р.) та біля річки Ольшаниці на Київщині (6 лютого 1527 р.). У першому й другому випадках, за свідченням сучасників, були розбиті орди чисельністю понад 20 тис. чоловік. І це при тому, що війська, якими командував Костянтин Іванович, були значно меншими.

Особливо значний резонанс у країнах Центральної та Східної Європи викликала битва під Вишнівцем. Її розлого описав, використовуючи віршову форму, уже згадуваний польський хроніст М. Стрийковський. Показово, що автор вкладає в уста князя напередодні битви патріотичну промову, де йдеться про розорення татарами українських земель і звучить заклик боронити їх від ординців:

Гей, товариші мої, товариство миле,
Неминуче діло нам випало в цій хвилі.
Серце не дає мовчать зараз перед вами.
Подивіться навкруги – що діється з нами,
Як потоптана земля, де не глянуть очі.
Орди хижі, навісні кривдять і толочать
Нашу землю, а вона кожному з нас мила,
І яке ж то лихо їй нині учинилось,
Геть спустошена лежить, статки і надії
Знищені, а через те став поганин смілий.
Скрізь нужденні орачі, гляньте ж бо, блукають,

Вигнані з своїх осель, що робить, не знають.
Бачите, як зв'язаних тьму женуть по полю,
І жінок, і діточок тягнуть у неволю
На ганьбу, чоловіки в ланцюги закуті,
Сил немає говорить – горе скрізь і скрута.

Хроніст описує непросту ситуацію, що склалася напередодні битви. Тоді пересварилися польські й литовські воєначальники, загони яких були у війську:

Сварка в гетьманів зайшла, як їм починати,
Хочуть Польща і Литва наперед ставати.
Костянтин Острозький сам першим хоче бути,
Бо не раз громив татар, вивчив їхні штуки.

Поляки ж заперечували, аргументуючи це тим, що їхні юнаки вчилися на Заході (у Німеччині, Франції) «у школах фехтувальних». К. І. Острозький відповів, що тут закони війни інші. Далі розповідається, як майстерно вів битву князь, котрий своїх «волинців справних відокремив, вбік відвів, осторонь поставив», а не змішував їх з іншим військом, тримаючи для рішучого удару, оскільки саме це військо мало «скрито долом на татар з-за могил наскочить».

М. Стрийковський зображає К. І. Острозького як мужнього полководця, котрий уміє своїми промовами запалити воїнів і повести їх за собою. Ось один із прикладів такої поетичної риторики з твору:

Ще гучніше Костянтин до своїх гукає:
«Хто вітчизни вірний син і про неї дбає,
Гей, покаже хай тепер мужність і відвагу,
Сам веду я вас у бій, щоб здобути славу».
Чують гетьмана свого, духом піднеслися,
Сонця промінь золотий саме засвітився.

А ось уривок, у якому поет-хроніст показує хоробрість Костянтина Івановича та його військову вмілість:

Князя поклики усім додають відваги,
Зі своїм козацтвом він має перевагу,
Злі татарські танці рве, сам напосідає,
І за ним стрій польських рот дружно наступає.

У своєму творі М. Стрийковський дає високу оцінку Костянтину Івановичу, вважаючи, що саме в бою під Вишнівцем він «найвищу винагороду в звитязтві мав».

Ще одна битва К. І. Острозького з татарами знайшла свій поетичний опис. Сталася вона під Теребовлею 2 липня 1524 р. і була оспівана латиномовним білоруським поетом Миколою Гусовським. Правда, Костянтин Іванович тут згадується, але ім'я його не називається.

Вказані перемоги над переважаючими силами татар слід пояснити як військовим талантом князя, так і тим, що він сміливо використовував новинки військової техніки. Зокрема, Костянтин Іванович став одним із перших воєначальників, що почав застосовувати польову артилерію.

Однією з найблискучіших перемог князя стала битва під Оршею, де він продемонстрував неперевершений військовий талант. У 1512 р. розпочалася нова московсько-литовська війна. Московські війська підступили під Смоленськ, узявши його в облогу. Правда, ні в 1512-му, ні в 1513 рр. місто не було взяте. У червні 1514 р. цар Василь III зібрав 100-тисячну армію. 1 серпня 1514 р. після місячної облоги й тривалого артилерійського обстрілу із 144 (за іншими даними з 300) гармат місто здалося. Скориставшись успіхом під Смоленськом, війська Московії почали активно просуватися в глиб території Литви. Московська армія взяла Дубровник і опинилася в районі Орші, далі дійшла до Друцька, який теж був узятий, і зупинилася на Друцьких полях, вислявши авангард до річки Березини. Втрата Смоленська, який відігравав важливу роль на східному кордоні Великого князівства Литовського, а також інших міст відкривала шлях для інвазії московських військ та окупації ними білоруських і литовських земель.

Перша сутичка між московською армією та військами Великого князівства Литовського відбулася 27 серпня 1514 р. на лівому березі Березини, де московити зазнали поразки. Однак польський король, він же й великий князь Литовський Сигізмунд I, з кількатисячним загоном залишився в Борисові, вирішивши не ризикувати. Він не мав певності в перемозі. Основні ж сили війська на чолі з великим гетьманом К. І. Острозьким просунулися в напрямку до Друцьких полів. Дізнавшись про наближення супротивника, московити відійшли назад, переправилися на лівий берег Дніпра і розташувалися між Оршею та Дубровником, на річці Кропивні, зайнявши вигідні позиції.

Московське військо складалося як з російських полків, так і з

татарської кінноти. Ззовні воно нагадувало більше орду кочівників, а не впорядкований стрій європейського війська. Московитами командував конюший царя Іван Андрійович Челяднин. Щодо «литовського» війська під проводом Костянтина Івановича, то це були об'єднані сили Великого князівства Литовського й Королівства Польського. Власне, етнічних литовців тут було мало. Переважно то були частини з українських, білоруських та польських земель.

У ніч з 7 на 8 вересня 1514 р. очолюване князем К. І. Острозьким військо здійснило ризикований маневр, форсувавши Дніпро. Кіннота переправилася вплав, а піше воїнство перейшло річку двома майстерно зведеними мостами. Артилерія скористалася своєрідним понтонним мостом, при зведенні якого були використані великі бочки. У цьому випадку Костянтин Іванович багато чим ризикував. Адже супротивник міг легко розбити його військо по частинах, не давши повністю переправитися на лівий берег Дніпра. Однак князь-полководець, побувавши в полоні у росіян, добре вивчив їхню психологію. Він вважав, що московські воєводи дадуть йому змогу форсувати ріку, щоб потім повністю розгромити його військо. Збереглися свідчення, ніби керівники московського війська свідомо дозволили супротивнику переправитися через водну перепону, аби пізніше отримати «чисту» перемогу над ним. Російський історик М. Карамзін навіть приписує воєводі І. Челяднину самовпевнену фразу, яку він ніби сказав, коли довідався, що частина «литовців» уже переправилася через Дніпро: «Мені мало половини; чекаю їх усіх, і тоді одним разом управлюся з ними». Власної поразки московити навіть не уявляли, самовпевнено стверджуючи, що «без особливої праці ми зможемо або зім'яти це військо, або оточити і гнати його як скотину до самої Москви».

Дійсно, співвідношення сил було на користь росіян. Наводяться різні дані щодо «литовського» та московського військ під Оршею. Поширеним є твердження, що росіян налічувалося близько вісімдесяти тисяч чоловік, а «литовців» десь тисяч зо тридцять. Можливо, ці цифри є дещо перебільшеними. Але немає сумніву, що московське військо приблизно удвічі переважало «литовське». Попри відчутну різницю в чисельності, російське військо було гірше озброєне порівняно з «литовським». Московські полки переважно використовували луки й бердиші, тоді як їхні противники мали на озброєнні важкі гармати, самопали, ручниці (невеликі гармати, що використовувалися піхотою), довгі піки й мечі.

К. І. Острозький, як досвідчений стратег, встиг зайняти оборонну позицію у дві лінії, і вже зранку 8 вересня його військо

чекало на противника в повній бойовій готовності. Попереду війська перебувала кіннота: у центрі – важка, а на флангах – легка. Задню лінію війська становили піхотинці й гармати. Також за правим крилом, у ялиновому переліску, був прихований резерв з артилерією.

Таким чином, «литовські» війська на чолі з великим гетьманом робили ставку на ефективну координацію дій усіх родів військ на полі бою. Передбачалася спільна взаємодія важкої і легкої кінноти, піхоти й польової артилерії.

Воєвода І. Челяднин розтягнув свої війська в три бойові лінії, поставивши на флангах окремі загони для удару противникові в тил. Обидва крила московсько-татарського війська доволі далеко відійшли від головного полку іще до початку битви. Це пояснювалося неприхованим наміром оточити все «литовське» військо.

День битви припав на свято Різдва Пресвятої Богородиці. Тому в обох військах було відправлено молебні. Костянтин Іванович звернувся до своїх воїнів з короткою промовою, пригадуючи славні подвиги предків. Він закликав воїнів бути мужніми та гідно захистити рідну землю від загарбників. Самій битві традиційно передувало декілька герців між найвправнішими воїнами з «литовського» та московського боків.

Битву під Оршею заведено поділяти на три стадії. Перша охопила атаку московської кінноти на ліве крило «литовців». Росіяни цим маневром сподівалися відрізати противника від переправи. К. І. Острозький розгадав наміри московських воєвод. Після того як «литовці» витримали стартовий натиск московської кінноти, він ввів у бій своїх резервних кіннотників. Московським військам довелося відступити.

На другій стадії бою московська кіннота атакувала як правий фланг «литовців», так і фланг лівий, де вони змогли знову відновити наступ. Давши можливість на лівому фланзі розгорнути атаку, «литовці» враз розступилися, і росіяни потрапили під шквальний вогонь піхотинців із близької відстані й змушені були тікати. На правому фланзі «литовці» імітували втечу. Московити тут же почали грабувати майно противника, однак потрапили під вогонь польової артилерії. Вони цього не чекали. Взагалі для росіян використання польової артилерії було чимось новим і незвичним.

Князь К. І. Острозький сам очолив контрнаступ. Почалася третя стадія битви. У фланг відступаючій московській кінноті вдарили панцерники з резерву, фактично відрізаючи московський авангард від основних військ. Рештки московитів опинилися в пастці. Вони були притиснуті до болотистої долини річки

Кропивни, частково до Дніпра, і їх майже повністю знищили. Під час спроб втечі московські вояки кидалися з крутих берегів і масово гинули. Сама річка була повністю запруджена тілами загиблих.

Активна стадія битви тривала три години. Однак переслідування росіян «литовцями» затягнулося надовго, аж до вечора. З одинадцяти великих московських воєвод у полон потрапило шестеро. Серед них був і головнокомандувач московського війська І. Челяднин. На полі бою загинула величезна кількість ратників. Так, у листі до лівонського магістра король польський і великий князь Литовський Сигізмунд I писав, що московити під час Оршанської битви з вісімдесятитисячного війська втратили до тридцяти тисяч убитими, тоді як до полону потрапило вісім верховних воєвод, тридцять сім воєначальників і півтори тисячі дворян.

Звістка про Оршанську битву швидко облетіла європейські країни. Король Сигізмунд I розіслав урочисті реляції про неї до представників провідних європейських держав. Не залишилися байдужими до цієї події і сучасники в Західній Європі. У другій половині 1514 р. в Німеччині, в Нюрнберзі, було видано інформаційний листок з описом битви під Оршею, через рік його було видано іще раз. Цей факт засвідчує, який великий інтерес викликала ця подія. Оршанську битву описували різні літописні джерела та хроніки. Знайшла вона відображення і в образотворчому мистецтві. У художній галереї Національного музею у Варшаві зберігається картина, написана олією на дошці розміром 162 × 232 см, що показує різні епізоди битви під Оршею. Вона вважається першою в Польщі картиною батального змісту. На ній бачимо Костянтина Івановича, який веде у бій воїнів. Князь зображений портретистом людиною високого зросту, з довгастим обличчям. Він носить сиву бороду і звислі вуса. На голові – тканий золотом чепець, подібний до того, у якому малювали короля Сигізмунда I. Старий гетьман одягнений у пурпурову ферязь, розшиту спереду золотом. Ці кольори використовувалися при зображенні візантійських імператорів. Чи не хотів художник, малюючи такий портрет Костянтина Івановича, натякнути, що той достойний монаршої влади, і (свідомо чи несвідомо) порівняти його з імператором Костянтином?

Оршанська битва відлунює і у фольклорі. До нас дійшла білоруська народна пісня «Ой, у неділю пораненько…», у якій оспівується ця битва. Однак чи не найбільший інтерес для нас становить «Волинський короткий літопис». У ньому дається поетичний опис Оршанської битви і прославляється князь К. І.

Острозький. При цьому автор свідомо звертається до античних ремінісценцій, що було характерно для ренесансної естетики. Ось як, наприклад, описується переправа військ під проводом Костянтина Івановича через Дніпро. Князь:

…спом'янув славу,
і сміліcть хороброго Антіоха,
і великого гетьмана Александра Македонського,
як він військову персидському
ріку Арсіанську перейти повелів.
Перші замочилися,
А останні як по сухому перейшли.
Так і він переднім людям пливти повелів,
А останні вже як по броду перейшли.

Слід завважити, що при описові битви автор «силу велику московську» прирівнює до «раті татарської», таким чином наголошуючи на тому, що ця битва була своєрідним цивілізаційним конфліктом між «Європою» та «Азією».

Завершується опис битви моралізаторськими цитатами із святого Єфрема Сиріна, пророка Ісаії, тобто, здавалося б, у цілком традиційному для давньоруської літератури дусі. Проте далі трапляються моменти, що свідчили про нові віяння, котрі йшли із Заходу. Зокрема, князь К. І. Острозький порівнювався з лицарями-хрестоносцями:

Прирівняний ти є великим хоробрим рицарям
славного міста Родоса,
які-бо своєю мужністю
численні замки християнські
від поганських рук спокійними чинять.

У цьому випадку малися на увазі лицарі-іоніти, які жили на острові Родос з 1310-го по 1522 рік і виступали силою, яка протидіяла експансії мусульманського Сходу.

Прославляючи Костянтина Івановича, літописець навіть пише таке:

За такий учинок
не тільки в тутешніх великих, столичних містах —
на них сидіти достоєн ти, —
але й самим Божим градом Єрусалимом
достойний ти владіти…

Як відомо, лицарі мали на меті завоювання Єрусалима й створення тут християнської держави. Деякий час вони там протрималися. Літописець ставить князя К. І. Острозького на один рівень з монаршими особами. «Не зайве буде сказати, – зазначав В. Шевчук, – що традиція рівняти Острозьких, які були нащадками Данила Галицького, з царями згодом поширилась в українській поезії й подавалася вже не завуальовано».

Цікаво, що в контексті похвали «Волинського короткого літопису» Костянтин Іванович виступає як борець проти «поганих», «невірних». І, відповідно, такими «поганими» виступають московити.

Співставивши князя К. І. Острозького з біблійним Авієм, царем іудейським, літописець звертається до давньоримського історика Тита Лівія і порівнює свого героя з вірменським царем Тигранісом. Таке порівняння, як і звернення до Тита Лівія, цілком у дусі ренесансної культури.

Отже, «Волинський короткий літопис», зберігаючи деякі елементи давньоруської культури, спробував витворити образ князя К. І. Острозького уже в дусі ренесансному. Це була одна з перших (а можливо, й перша) пам'ятка такого типу, яка поєднувала давньоруську традицію й ренесансне новаторство. Не виключено, що основна частина цієї пам'ятки була створена при дворі Костянтина Івановича, який виявляв ренесансні зацікавлення.

До кінця життя князь К. І. Острозький залишався гетьманом Великого князівства Литовського. У 1511 р. став каштеляном Віленського замку, а в 1522 р. – троцьким воєводою. Це були найвищі пости у владній ієрархії князівства, котрі могли обіймати лише католики. Те, що їх, усупереч наявним правилам, отримав православний, свідчило про неабиякі здібності й здобутки князя.

Слава про його військовий талант і перемоги зберігалася тривалий час. У поемі С. Пекаліда «Про Острозьку війну…», яка була написана майже через сімдесят років після смерті Костянтина Івановича, про нього говориться таке:

> Ось Костянтин, що Олімп нам послав його, військом звитяжним
> Славу дідів відновив і колишні батьківські мистецтва.
> Воїн який він і скільки здобув перемог він славетних,
> Свідчить про це його слава, що скрізь розійшлася в народі,
> І Борисфен-ріка, що усіма управляє річками,
> І Березина, ріка повноводна: ходив він в походи

На ворогів, щоб помститись стократно Московській державі.
Скільки разів він блискучий свій меч замочив кров'ю, то скаже
Ось Ольшаниця, а знов про відвагу хороброго серця
Свідчать розкидані трупи ворожі по нивах широких.

Костянтин Іванович Острозький як релігійно-культурний діяч

Окрім військових справ, Костянтин Іванович велику увагу приділяв справам церковним та культурним. Завдяки його сприянням були зміцнені позиції православної церкви у Великому князівстві Литовському, фундовано чимало православних храмів та монастирів у Вільнюсі, Новогрудку, Дубні, Острозі, Турові, Межиричах, Дермані та інших містах і селах. У 1507 р. король польський і великий князь Литовський Сигізмунд I передав К. І. Острозькому право патронувати багатий Жидиченський монастир, відомий ще з часів Київської Русі (до цього монастиря, як свідчать літописні джерела, приїздив молитися Данило Галицький). Факт передачі цієї обителі під патронат Острозьких став важливим у процесі перетворення цих князів на символ опори православної церкви. У 1508 р. Костянтину Івановичу надали місто Турів, що було центром окремої Турово-Пінської єпархії. Розташування центру єпархії в приватному володінні, очевидно, посприяло перетворенню в єпископську резиденцію Острога, домоначального града Острозьких. Документи дають підстави вважати, що Острог став центром єпархії не раніше XVI ст. Ще більше піднявся авторитет Костянтина Івановича, коли в 1521 р. йому надали право керувати маєтками Київської митрополії по смерті митрополита Йосифа Солтана.

Велику увагу князь приділяв Києво-Печерському монастирю. Судячи з деяких фрагментарних повідомлень, він намагався створити при великих монастирях культурні осередки зі своїми школами, бібліотеками, майстернями з переписування книг. Існує навіть думка, ніби князь подарував у 1531 р. друкарню для Києво-Печерської лаври і відтоді почалося друкарство в Києві. Правда, ця думка видається малоймовірною. До того ж у 1531 р. князь уже помер. Однак легенда відображає релігійно-культурні зацікавлення Костянтина Івановича. Деякі дослідники навіть висловлюють думку, що він все-таки сприяв розвитку книгодрукування у східнослов'янському регіоні, допомагаючи першодрукарю Франциску Скорині, коли той працював у Вільно.

У діяльності Ф. Скорини маємо органічне поєднання нових культурних тенденцій, що йшли із Заходу, із руськими православними традиціями. Він був людиною ренесансного типу, про що засвідчують його передмови до празьких біблійних видань. Водночас Ф. Скорину слід розглядати як дітище «третьої комінікативної революції», пов'язаної з появою книгодрукування

і, власне, масової комунікації. Також у його діяльності можна вбачати й певні елементи Реформації, що виявлялося в зверненні до народної мови при виданні біблійних текстів.

Зв'язки Костянтина Івановича із Ф. Скориною видаються цілком імовірними. Відомо, що першодрукар, повернувшись із Праги, де опублікував низку біблійних книг, працював деякий час лікарем у віленського єпископа Яна. Останній мав маєтності на південній Волині поряд із володіннями Острозьких. Зокрема, йому належав Кременець, який за часів цього єпископа був значно укріплений і перетворений на потужну фортецю. Є навіть думка, що Ф. Скорина після Праги оселився в Кременці й мав намір тут продовжити свою видавничу діяльність. Принаймні на південній Волині існувала Скориненська традиція. Тут з'явилися подібні до скориненських переклади біблійних книг простою мовою, найбільш відомий із яких є зіньківсько-маначинський список. У контексті цієї традиції треба осмислювати й появу знаменитого Пересопницького Євангелія. Простежуються певні скориненські впливи в оформленні Острозької Біблії. Водночас православні ортодокси на Волині, зокрема Андрій Ярославський, критикували діяльність Ф. Скорини. Отже, шляхи Костянтина Івановича й першодрукаря могли пересікатися – чи то на Волині, чи то у Вільно. А князь міг виношувати ідею створення кириличної друкарні на українських землях. Можливо, така друкарня й була створена. Звідси легенда, ніби Костянтин Іванович заснував її в Києво-Печерській лаврі. Зрештою, показово, що син Костянтина Івановича, Василь-Костянтин, зацікавився книгодрукуванням, створивши найпотужніший видавничий осередок на українських землях у кінці XVI – на початку XVII ст. А знаменита друкарня Києво-Печерської лаври, що виникла на початку XVII ст., мала відношення до князів Острозьких, оскільки біля її витоків стояли люди, що навчалися в Острозькій академії або свого часу служили князю В.-К. Острозькому.

Князь К. І. Острозький часто втручався в релігійне життя, намагаючись всіляко підтримати православну церкву. Його високе становище у владній ієрархії Великого князівства Литовського, право патронату щодо окремих церковних володінь зробили князя реальним покровителем цієї конфесії. Наприклад, він надав підтримку православним міщанам Львова, релігійні права яких були значно обмежені католиками. За його сприяння у Львові була відновлена православна єпископська кафедра, і це місто стало головним православним релігійним осередком на Галичині. Прикметно, що син Костянтина Івановича, Василь-Костянтин, підтримував тісні зв'язки з православним Львовом – як місцевим православним єпископом Гедеоном Балабаном, так і львівськими

братчиками.

Загалом, вважає Т. Кемпа, К. І. Острозький мав великі заслуги перед православною церквою. Завдячуючи князю перестали діяти у Великому князівстві Литовському заборони щодо будівництва храмів та здійснення православних обрядів. Також зменшився тиск світських осіб на церковні структури, спостерігалося певне піднесення християнської моралі. Розвивалося і чернече життя. Згадуваний дослідник навіть вбачає вияв особливої релігійності князя в тому, що він надав своєму родовому місту Острогові герб із зображенням замкового п'ятибанного Богоявленського собору, який же сам і розбудував.

Очевидно, князь розумів ті виклики, які в той час постали перед православною церквою на українських та білоруських землях. На заході Європи в той час почалися значні зміни в церковному житті, і рано чи пізно вони мали досягнути й православного Сходу.

Незважаючи на відносно широку репрезентацію діянь К. І. Острозького у «високій» літературі, у фольклорі представлений він менше. В Острозі існувала одна легенда про нього, однак князя вона стосувалася, радше, опосередковано. У цій легенді простежується своєрідний симбіоз уявлень про Костянтина Івановича як про полководця і як про релігійну людину. В інтерпретації Йосипа Новицького ця легенда виглядає таким чином: «Якось м. Слуцьк оточили татари. Ні князя, ні родини його не було в місті, війська мало, та і те в паніці. І ось дочка князя князівна Олександра, яка випадково залишилася тут, сама організовує захист і посилає гінця до князя К. І. Острозького за допомогою і за іконою князів Острозьких (Межирицької Божої Матері), яка завжди допомагала князям Острозьким у битвах. Сили небесні вмить принесли ікону повітрям, і княжна прогнала втричі більшу рать татарську. З'явився князь і, здивований розумом та геройством князівни, тут же запропонував їй одружитися з ним».

З цієї легенди яскраво постає перед нами образ К. І. Острозького. З одного боку, цей князь – знаменитий полководець, який здатний захищати людей від наїздів татар, з другого – релігійна людина. Він, дотримуючись релігійних традицій, що існували в його родині, шанує Межирицьку Божу Матір, і, судячи з контексту легенди, вона допомагає йому в ратних справах.

Сама ж ікона Межирицької Богоматері, яка вперше згадується у зв'язку з особою Костянтина Івановича, стала фамільною іконою родини Острозьких. Знаходилася і знаходиться вона в Межирицькому монастирі, і її вважають чудотворною. Шанують ікони не лише православні, а й католики.

Однак релігійні традиції дому Острозьких за часів Костянтина Івановича мусили зазнати певних змін. Життя князя припало на той період, коли після завоювання турками Візантії та падіння Константинополя спостерігалася деградація візантійської культури та релігійності. Релігійність же та елітарна культура Русі, в тому числі й українських земель, мала своїм джерелом Візантію. Тепер це джерело «змаліло», втратило попереднє значення.

Водночас у кінці XV – на початку XVI ст. відбувається активне проникнення культури Ренесансу в Польщі та Великому князівстві Литовському. Осередком цієї культури стає королівський двір. Цьому сприяло одруження короля Сигізмунда I з італійкою Боною Сфорца. А, як відомо, Костянтин Іванович був наближений до цих осіб і підтримував з ними тісні зв'язки. Не дивно, що окремі ренесансні моменти простежуються в діяльності князя. За його часів був перебудований Богоявленський собор. На жаль, він не зберігся в первісному вигляді. У кінці XIX ст. цей храм відреставрували, а фактично – побудували по-новому в російському стилі. Однак до нас дійшли зображення руїн Богоявленського собору з XVIII – XIX ст. Вони дають підстави вважати, що храм за часів Костянтина Івановича перебудували в готичному стилі з деякими ренесансними елементами.

Також, як уже про те йшлося, при дворі Костянтина Івановича, імовірно, був створений «Волинський короткий літопис», який поєднав елементи давньоруської книжності з елементами ренесансної культури.

Ця ренесансовість, поєднана з давньоруськими традиціями, дістала продовження в діяльності сина Костянтина Івановича, Василя-Костянтина.

Некоронований король України-Русі

Державні справи, військові клопоти не дали можливості Костянтину Івановичу одружитися в молоді роки. Лише після московського полону, у 1509 р., у віці майже п'ятдесяти років, він одружився з княжною Тетяною Семенівною Гольшанською.

Гольшанські вели свій рід від литовських князів Гедиміновичів. Однак представники цієї династії, володіючи землями на території сучасної Білорусії та Волинського Полісся, прийняли православ'я й руську культуру. Одну з представниць роду Гольшанських, Юліанію, навіть канонізувала православна церква. Сталося це, очевидно, як і з князем Федором Острозьким, за часів Петра Могили. А ще одна представниця цього роду, Анастасія Юріївна, замовила переписувати уже згадуване Пересопницьке Євангеліє, яке стало для українців національною реліквією.

Тетяна Гольшанська подарувала своєму чоловікові лише одну дитину – хлопчика Іллю. У 1522 р. вона померла. Костянтин Іванович, якому тоді виповнилося більше шістдесяти років, невдовзі після її смерті знову одружується. У той час, коли смертність була надзвичайно високою, залишати після себе спадкоємцем лише одну дитину вважалося справою ризикованою. Рід міг легко перерватися. І справді, Ілля помер у відносно молодому віці – у двадцять дев'ять років, одружившись незадовго перед своєю смертю. Після себе він залишив дочку Єлизавету (Гальшку), яка народилася уже після його кончини.

Другою дружиною Костянтина Івановича стала княжна Олександра Семенівна Слуцька. Слід зазначити, що Слуцькі були наступниками князів Олельковичів, які правили в Київському князівстві перед його ліквідацією. Саме за правління Олельковичів у Києві в другій половині XV ст. спостерігалося культурне піднесення, так званий Олельківський ренесанс. Саме з ним пов'язують появу в українській культурі нових текстів філософського характеру, перекладених з арабської мови. Не виключено, що культурні традиції роду Олельковичів хоча б частково були перейняті Олександрою Слуцькою. Можливо, вона посприяла тому, щоб київською старовиною зацікавився її нащадок. Принаймні у Василя-Костянтина спостерігається інтерес до київських релігійно-культурних традицій, а його панегіристи спеціально підкреслювали, що князі Острозькі ведуть свій початок від Володимира Святого, що колись давно княжив у Києві.

Імовірно, в лютому 1526 р. Олександра подарувала своєму чоловікові сина, якого нарекли Василем. Щоправда, дата

народження майбутнього «некоронованого правителя Русі» залишається дискусійною, як і місце його народження. Багато хто вважає, що він народився в Турові. Хоча більш імовірним місцем народження Василя видається Дубно. Ім'я князя є традиційним для роду Острозьких. Воно зустрічається з-поміж його предків, зокрема відомим був згадуваний князь Василь Красний.

Костянтин Іванович не встиг натішитися своїм сином Василем. Коли тому було близько чотирьох років, старий князь помер. Сталося це в 1530 році. Його поховали в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Тоді існувало уявлення, ніби земля, на якій стоїть цей знаменитий монастир, є святою, тож і люди, поховані тут, удостояться небесного блаженства.

Відразу ж після кончини Костянтина Івановича виникли непорозуміння між Іллею та матір'ю малолітнього княжича Василя щодо успадкування маєтностей Острозького князівства. Покійний князь залишив після себе величезні володіння, які розкинулися на території Волині, Білорусії і навіть Литви. Розгорілася війна між спадкоємцями, що супроводжувалася навіть військовими сутичками. Зрештою більшість володінь Острозьких опинилася в руках Іллі. Матері Василя залишили Турів і деякі маєтки на території сучасної Білорусії. Саме в Турові минули дитинство й рання юність нашого героя. Звідси його особливий пієтет до цього міста. Будучи дорослим, він неодноразово бував тут, шукав у цій місцині для себе «душевного спокою».

У Турові княжич Василь змушений був чекати на свою частку батьківського спадку до виповнення повноліття. Згідно із заповітом Костянтина Івановича, до того часу, поки йому не виповниться п'ятнадцять літ, його успадкованими володіннями мав розпоряджатися брат Ілля.

Як відомо, основний час формування людини припадає на дитячі та юнацькі роки. У княжича Василя вони минали під опікою матері. Це багато що пояснює в його поведінці. Очевидно, з малих літ його не дуже привчали до воєнних виправ. Мати, очевидно, намагалася оберегти свого первістка як спадкоємця князівського роду. Звідси «невійськовість» князя. На відміну від свого батька, він не прославився воєнними походами. Вважав за краще послати на війну своїх слуг, а не їхати самому.

Материнське виховання, напевно, посприяло виробленню обережності у княжича. Пізніші історики навіть звинувачували його в нерішучості. І дійсно, він часто віддавав перевагу поганому миру, ніж добрій війні, готовий був іти на компроміс з противником, а не воювати з ним.

Ще одна риса, яка відрізняла його від батька, це нехіть до столичного, придворного життя. Можливо, тут певну роль

відіграв брат Ілля, який намагався стати своїм на королівському дворі у Кракові, навіть пошлюбив придворну даму королеви Бони Беату Костелецьку (багато хто вважав її позашлюбною дочкою короля Сигізмунда I). З Іллею, а потім його дружиною у князя Василя були напружені стосунки, адже брати змагалися за спадок дому Острозьких. У війні за батьківський спадок минули і дитинство, і юність, і значна частина життя нашого героя. Боротьба за маєтки, у певному розумінні, стала сенсом його життя. Однак у кінцевому рахунку він таки зосередив у своїх руках величезні багатства і перетворився на одного з найбільших магнатів не лише Речі Посполитої, але й тогочасної Європи. Чи не в цьому був сенс життя князя? Або принаймні один із головних сенсів?

Діяльність князя важко охарактеризувати як енергійну. Певно, це теж обумовлювалося особливостями його народження. Адже по лінії батька він був дуже пізньою дитиною. Нагадуємо: народився княжич Василь, коли його батько мав уже шістдесят п'ять чи шістдесят шість років. Нерідко такі пізні діти мають проблеми зі здоров'ям, а отже, і не дуже енергійні. Схоже, таким був і наш герой.

Василя Острозького можна вважати таким собі князем-домосідом, який не прагнув завоювань, особливо не втручався у «велику політику», але методично, переважно мирним шляхом збирав свій домен. У його діяннях, здавалося, нічого не було героїчного. Але саме така «негероїчна поведінка», як не парадоксально, виявилася конструктивною для України-Русі в плані економічному, соціальному, зрештою, культурному.

До виповнення повноліття князя Василя, у 1539 р., за досить дивних обставин помер його брат Ілля, що фактично розпоряджався володіннями Острозького князівства. Ще 2—3 лютого цього ж року він одружився із згадуваною Беатою Костелецькою. Весілля зіграли в Кракові при королівському дворі. Тоді ж був організований лицарський турнір, на якому князь Ілля змагався з королевичем Сигізмундом Августом. І хоча останній не відзначався талантом вояка-наїзника, він вибив із сідла Іллю. Той упав і забився, що, згідно з поширеною версією, стало причиною його хвороби. Правда, існувала й інша версія – ніби молода дружина спеціально звела свого мужа в могилу.

Ілля танув на очах. Уже влітку він був прикутий до ліжка. Беата, певно, змусила чоловіка написати заповіт. Згідно з ним, одна третина володінь, які належали Іллі, переходила до Беати. Інша ж частина мала перейти тій дитині, яка народиться в Беати. Правда, заповіт не був засвідчений належним чином і тому виникали питання щодо його правомочності. Не виключено, що

він був сфальсифікований Беатою. Це ж було в її інтересах! Ілля помер 19 серпня, так і не дочекавшись свого первістка. А рівно через три місяці народилася Гальшка (Єлизавета), яка, завдячуючи згаданому заповітові, стала однією з найбагатших наречених у Польщі та Великому князівстві Литовському. Змагання за її руку призвело до кривавих сутичок і стало матеріалом для численних легенд і художньо-літературних творів.

Після смерті Іллі різко постало питання про володіння князів Острозьких, адже вони реально опинилися в руках Беати – людини, що не належала до цієї князівської династії. 1541 рік пройшов у судових процесах, в результаті яких спадок Костянтина Івановича поділили між Беатою та Гальшкою, з одного боку, та княжичем Василем – з другого. «Суд полюбовний» відбувся 20 грудня 1541 р. Беаті надали право розділити маєтки на дві рівні частини, а Василеві вибрати одну з них. Княжич та його оточення два дні зважували варіанти й зупинилися на частці, яка включала Дубно, Дорогобуж, Здитель, Звяголь, двори Крупа і Здовбицю. Беаті та Гальшці відходили Острог, Полонне, Чуднів, Красилів, двори Новоставці та Гори, а також кам'яниця у Вільно.

Чому Василь та його мати Олександра не вибрали частку з родовим містом Острогом? Можливо, це пов'язано з тим, що Дубно стало його «рідним містом». Про облаштування цього міста, як уже зазначалося, турбувався ще батько Василя. Саме Дубно на довгий час стає резиденцією князя. І навіть тоді, коли Острог перейшов у його власність (а сталося це досить пізно, близько 1576 року), Дубно і далі залишалося улюбленим містом Василя, де він часто бував. До цього міста князь мав особливий пієтет. Тут у Хрестовоздвиженському монастирі він усамітнювався під час постів.

Василь розбудував та укріпив Дубно. У Дубненському замку князь почав створювати велику художню галерею. Портрети великих предків мали засвідчити кожному гостеві знатність та родовитість княжого дому. Портретний живопис був на той час новиною для українських земель. У ньому можна вбачати ще одне віяння ренесансної культури, яка утверджувалася при дворі князя В.-К. Острозького.

«Полюбовним судом» боротьба за Острозьку спадщину не завершилася. Вона тривала десятиліттями й скінчилася лише в середині 70-х років XVI ст. Тим часом Василь робив політичну кар'єру і розширяв свої володіння.

Цікаво, що, ставши повнолітнім, князь вирішив прибрати ім'я свого батька. Офіційно в різних документах починає іменувати себе Костянтином. Зрозуміло, це був свідомий крок. Тим самим

він хотів підкреслити, що є спадкоємцем справ і володінь свого великого батька. Можливо, йому також імпонувало ім'я імператора Костянтина – покровителя християн. Він намагався позиціонувати себе протектором православних на теренах Русі (українських та білоруських земель). Тому часто в літературі князь іменується подвійним ім'ям Василь-Костянтин, де перше надане при хрещенні, а друге взяте самим князем. Так і ми його іменуватимемо надалі.

У 1550 р., ще в досить молодому 24-річному віці, Василь-Костянтин отримує дві значні посади – володимирського старости й маршалка землі волинської. Остання вважалася дуже важливою. На той час це був найвищий уряд на Волині. Владі волинського маршалка підкорялася й Брацлавщина. Він був головнокомандувачем військ усього регіону, номінальним зверхником старост Волині. Маршалок очолював з'їзди волинської шляхти і входив до великокнязівської ради (своєрідного елітарного парламенту Великого князівства Литовського).

Будучи маршалком, Василю-Костянтину доводилося займатися обороною українських земель від нападів татар. Хоча, як уже говорилося, він, на відміну від свого батька, не відзначався військовим талантом, однак завдяки його організаційним здібностям на волинських землях було відносно спокійно і спостерігався помітний поступ у розвитку господарського життя. У результаті цього князь зумів зосередити у своїх руках значні матеріальні ресурси, частина з яких була використана на культурні потреби.

1553 р. став важливим роком у житті Василя-Костянтина. Він одружився з Софією – дочкою великого гетьмана польського Яна Тарновського, який добре знав батька Василя-Костянтина, навчався в нього військового мистецтва. Сам же Я. Тарновський зажив слави як видатний полководець. Він багато сил віддав обороні України-Русі від татарських нападів. У цьому був і його приватний інтерес, оскільки гетьману належали землі на українських етнічних територіях Галичини, зокрема Тернопілля, Сколівщина тощо.

Український ренесансний латиномовний письменник Станіслав Оріховський навіть спеціально написав панегіричний твір «Життя і смерть Яна Тарновського», де, зокрема, говорив таке про свого героя: «Ян Тарновський… не забував про потреби Русі проти татар. Втомлений безперервною війною, він думав, як би відпочити, але святий громадський обов'язок, який передує великій справі, не давав відпочивати». Інтерес С. Оріховського, якого називали «рутенським Демосфеном» і вважали найкращим

латиномовним автором Європи XVI ст., до постаті Я. Тарновського не є випадковим. Станіслав Оріховський велику увагу приділяв у своїй публіцистиці захисту України-Русі від татар. А Ян Тарновський, як бачимо, виступав її захисником. Також цей магнат був покровителем ренесансних митців, що теж не могло не імпонувати С. Оріховському. При дворі гетьмана в Тарнові збиралися діячі ренесансної культури. Сам же цей двір перетворився на один із перших ренесансних магнатських «салонів» у Польщі.

І товаришування Яна Тарновського з К. І. Острозьким, і оборона ним українських земель, і прихильність до ренесансної культури – усе це зближувало Василя-Костянтина з великим полководцем і робило «логічним» шлюб з його донькою Софією. Певно, не останню роль відіграло й те, що Я. Тарновський перебував в опозиції до королівського двору і, отже, стосунки його з тодішнім королем Сигізмундом II Августом були не найкращими. Те саме можна було сказати й про Василя-Костянтина. Мати Сигізмунда II Августа, королева Бона, та й сам король протегували Беаті, від якої молодому княжичу довелося чимало натерпітися.

Правда, шлюб із Софією Тарновською видавався не зовсім «логічним», якщо звернутися до сімейних традицій дому Острозьких. Софія була римо-католичкою, Василь-Костянтин – православним. Хоча поліконфесійні шлюби між католиками й православними були відомі серед елітарних верств ще з часів Київської Русі, ми не знаємо, щоб вони практикувалися в родині Острозьких. Тут чоловіки, здебільшого, одружувалися з дівчатами з православних родин. Певно, вперше цю традицію порушив Ілля, одружившись із католичкою Беатою Костелецькою. Проте цей шлюб аж ніяк не можна назвати щасливим. Радше його слід би було сприймати як грізну пересторогу для роду Острозьких.

Певно, Василь-Костянтин мав глибокі почуття до Софії. Сімнадцять років вони прожили в мирі і злагоді. За цей час дружина подарувала князю п’ятьох дітей (трьох синів і двох дочок) і померла при пологах сина Олександра. Вдівцем Василь-Костянтин став у сорок чотири роки. У такому віці магнати дозволяли собі одружуватися вдруге чи втретє. Пригадаймо, що батько Василя-Костянтина вперше одружився майже в п’ятдесят років, а другий шлюб узяв, коли йому було за шістдесят. І все ж Василь-Костянтин не одружився повторно після смерті своєї Софії. Можливо, він вирішив берегти вірність померлій дружині.

Ставши зятем великого гетьмана польського, Василь-Костянтин почав діяти більш рішуче в справах сімейно-маєткових. У той час його племінниці Гальшці виповнилося вже тринадцять

років – на той час вік прийнятний для одруження. Чимало заможних шляхтичів та магнатів Польщі й Великого князівства Литовського ладні були запропонувати свою руку й серце, сподіваючись успадкувати чималий шматок володінь Острозьких. Зокрема, до таких належали князь Дмитро Сангушко, родовиті шляхтичі Мартин Зборовський, Миколай Мелецький та інші. Серед претендентів був і князь Дмитро Вишневецький, відомий козак-авантюрник, якого вважають засновником Запорозької Січі.

Однак у цій справі Василь-Костянтин вирішив зіграти свою гру, тим більше, що він вважався опікуном Гальшки. Князь вибрав для племінниці нареченого. Його вибір упав на князя Дмитра Сангушка, старосту черкаського й канівського, з яким він мав приязні стосунки та родинні зв'язки. Інтерес Василя-Костянтина полягав у тому, щоб володіння дому Острозьких опинилися в руках не «чужого», а «свого» претендента, до якого князь мав довіру і міг бути спокійним щодо його порядкування в родових землях.

Були спроби домовитися про цей вибір із матір'ю Гальшки, Беатою. Однак це нічого не дало. У такій ситуації дядько-опікун разом із нареченим приймають рішення вчинити напад на Острог і силою захопити Гальшку. Далі події розвивалися наче в авантюрному романі.

6 вересня 1553 р. Василь-Костянтин разом із Дмитром Сангушком прибули до Острога. Першим прибув Сангушко начебто на учту до Беати. Приїхавши до замку, він залишив частину свого загону біля замкової брами. Коли Дмитро уже вітав Беату та Гальшку, доповіли, що прибув Василь-Костянтин, котрого Беата не хотіла впускати. Однак ворота замку відчинили слуги Дмитра Сангушка. Чималий загін на чолі з князем В.-К. Острозьким увірвався до замку. «Гості» легко впоралися із замковою сторожею. Беата й Гальшка спробували сховатися, однак їх знайшли. Гальшку з Дмитром Сангушком вінчали у замковій Богоявленській церкві. Спеціально для цього Василь-Костянтин привіз священика. Після вінчання було влаштоване пригощання «гостей», а молодих відвели до ложниці.

Звісно, з цим не могла змиритися Беата. Вона поїхала до Кракова, особисто подала скаргу королю Сигізмунду Августу й наскаржилася колишній своїй опікунці королеві-матері Боні. До цієї справи долучився Ян Тарновський, який почав переговори з королем. Утім, король був налаштований негативно, підозрюючи, що цю справу організував сам гетьман – його головний опозиціонер. Король наказав князю В.-К. Острозькому все повернути на свої місця: Острозький замок та його майно Беаті, Гальшку – матері. Однак цей наказ не був виконаний.

Почалася судова тяганина, різноманітні інтриги. Зрештою, у перших числах 1554 р. король виніс вирок, за яким головним і єдиним винуватцем у справі Гальшки визнавався князь Дмитро Сангушко. Його присудили до баніції, тобто вигнання з території держави, та інфамії – позбавлення честі, включно з можливістю смертної кари. Маєтки Дмитра Сангушка конфісковувалися, а шлюб з Гальшкою визнавався нечинним.

Дізнавшись про цей вирок, Дмитро Сангушко разом із Гальшкою, яку спеціально переодягнули в чоловіче вбрання, втекли до Чехії, де Ян Тарновський мав свій маєток Раудніце. Неподалік від Праги противники Яна Тарновського, шляхтичі Зборовські, наздогнали втікачів і жорстоко вбили Дмитра Сангушка.

Гальшку відвезли до Кракова на королівський двір, де вона опинилася в тенетах двірцевих інтриг. Княжна звинуватила (чи їй підказали це зробити?) у своїх бідах Василя-Костянтина. Король підшукав прийнятного для себе претендента на руку Гальшки. Ним став познанський воєвода Лукаш Гурка. Однак ця кандидатура не задовольнила Беату. Вона знайшла іншого претендента – князя Семена Юрійовича Слуцького, до речі, племінника Василя-Костянтина по материнській лінії.

Почався ще один трагічний виток у житті Гальшки. У 1555 р. її без згоди матері заручили із Лукашем Гуркою, а Беату змусили написати присягу, що вона ні за кого не видаватиме Гальшку. Так розпорядився король Сигізмунд Август. Однак непогамовна Беата вчинила по-своєму. У 1557 р. вона з Гальшкою втекла до Львова й заховалася там у домініканському монастирі. Монастир взяли в облогу. Беата зв'язалася з князем С. Слуцьким. Той таємно, під виглядом жебрака (щоб пропустила сторожа), проник у монастир, де і був у 1559 р. повінчаний з Гальшкою. Монастир взяли силою, попередньо перекривши воду й обстрілявши його з мортир.

Гальшку віддали Лукашеві Гурці, котрого трактували як законного чоловіка бідолашної княжни. У такій ситуації непогамовна Беата переписала маєтності Гальшки, в тому числі й Острог, на князя С. Слуцького з правом самій пожиттєво управляти ними. Як не дивно, король підтвердив цей документ. Далі відбуваються дивні речі. Через якийсь рік ще молодий князь С. Слуцький помирає. Виникає цілком закономірне питання, чи не допомогли йому піти з цього світу. Гальшка ж опиняється в Шамотулах – у родовому замку Лукаша Гурки.

У літературі утвердилася думка, ніби молоду Гальшку віддали заміж за старого Лукаша Гурку і ніби молода наречена не хотіла як жінка жити зі старим, а він, ображений на неї, заточив її у вежі Шамотульського замку. Насправді це не більше ніж

легенди, розраховані на те, щоб викликати жалість до княгині Гальшки Острозької. Різниця у віці між Гальшкою та Лукашем була всього шість років – принаймні менша, ніж між нею та Дмитром Сангушком. До речі, деякі автори популярної літератури, бажаючи розчулити читачів, пишуть про «велике кохання» Гальшки до її першого чоловіка. Утім, такі романтично-сентиментальні версії видаються дуже сумнівними. Чи можна говорити всерйоз про кохання тринадцятилітньої дівчини до помітно старшого чоловіка, який фактично узяв її силою? Показово, що під час вінчання з Дмитром Сангушком у Богоявленському храмі Гальшка мовчала. А за неї відповідав її опікун В.-К. Острозький. Щодо вежі, де жила Гальшка, то це було найкраще приміщення Шамотульського замку, яке, очевидно, княгиня сама собі вибрала. Чи не єдиною правдивою розповіддю про «нещасну Гальшку» є те, що вона відмовилася жити як жінка з Лукашем Гуркою. Щоправда, вони іноді разом з'являлися на людях.

Беата ж оголосила війну Лукашеві Гурці, почавши з ним судову тяганину щодо своєї дочки. Сам Гурка, судячи з його листів, жалкував, що вплутався в цю історію. Він був людиною доброю і хотів полюбовно вирішити конфлікт. Принаймні в цій «шлюбній авантюрі» Лукаш Гурка був не менш постраждалою стороною, ніж Гальшка.

Тим часом Беата, шукаючи собі сильного захисника, виходить заміж за авантюриста Ольбрехта Ласького, котрий з часом став сєрадзьким воєводою. У цій ситуації ні про яку любов не йшлося. Беата старша була за свого «коханого» аж на 21 рік. Це був типовий шлюб за розрахунком. Ольбрехт Ласький сподівався отримати гроші від багатої вдови, які потрібні були йому для завоювання молдавського престолу. Беата ж, відповідно, розраховувала знайти в особі молодого О. Ласького свого захисника, який провадитиме домову війну з В.-К. Острозьким. З цією метою вона переписала свої маєтки на О. Ласького, й він почав управляти ними. У певному сенсі «коханий муж» виправдав сподівання Беати. Він часто свідомо йшов на конфлікти з В.-К. Острозьким, здійснюючи наїзди на маєтки князя.

Однак Ольбрехт Ласький відплатив своїй старій дружині в дуже цікавий спосіб. Він заманив її в замок Кежмарк, розташований у словацьких Татрах, і ув'язнив. У цьому замку вона перебувала майже до кінця свого життя. Зникнення Беати пройшло «непоміченим». Ця войовнича фурія вже добряче встигла набриднути і королю, і багатьом вельможним особам. Тим часом її молодий муж, вступивши у володіння маєтностями дружини, розгорнув проти В.-К. Острозького справжні бойові дії. Збереглося

чимало документів, які говорять про напади О. Ласького на володіння Василя-Костянтина. Ці домові війни, що супроводжувалися численними судовими процесами, тривали аж до середини 70-х рр. XVI ст., допоки В.-К. Острозький не прибрав володіння Гальшки до своїх рук. Та навіть пізніше відголоски цих домових війн давали знати про себе.

Під час «війн» з Беатою, а потім її молодим чоловіком Василь-Костянтин продовжує робити політичну кар'єру, піклується про розширення свого домену. Важливим у цьому плані для князя став 1559 рік. Тоді він отримав посаду київського воєводи. Київське воєводство охоплювало значну частину території сучасних українських земель. До його складу входила не лише Київщина, а й Житомирщина, землі центру й частково сходу України, що межували з Диким полем. Посада київського воєводи як давала чималі прибутки князеві, так і робила його одним із найвпливовіших політиків Великого князівства Литовського. Водночас вона накладала на Василя-Костянтина велику відповідальність. Адже Київське воєводство потерпало чи не найбільше від нападів кримських татар. Також на його землях у той час починалося формування козацтва як окремого стану з вираженими соціально-політичними претензіями. Попри те, що у В.-К. Острозького виникали серйозні конфлікти з козаччиною, про що йтиметься далі, його діяльність все ж сприяла розвитку цього нового військового стану. Загалом же уряд воєводи київського дав князю не лише дивіденди, а й створив численні проблеми.

По-різному можна оцінювати урядування В.-К. Острозького в Київському воєводстві. Дехто наголошує, що він недостатньо приділяв уваги укріпленню Києва, боротьбі з татарськими нападами тощо. Частково ці закиди є справедливими. Дійсно, увага князя більше була зосереджена на його волинських маєтностях і не часто бував він на Київщині. Та це лише один бік медалі. Усе ж за часів В.-К. Острозького в Київському воєводстві спостерігалося певне господарське піднесення, поступово йшло освоєння нових земель. У результаті цього воєводство перетворилося на одного з найбільших виробників зернових, які йшли на експорт у Західну Європу. Набирало тут силу козацтво, яке з часом стало домінуючою силою в цьому регіоні. Зрештою, за часів Василя-Костянтина Київ почав формуватися як значний релігійно-культурний осередок України. І здійснювалося це не без сприяння В.-К. Острозького.

Будучи одним з провідних представників політичної еліти Великого князівства Литовського, Василь-Костянтин не міг стояти осторонь такої події, як Люблінська унія 1569 р. На жаль, в українській історичній літературі ця подія подається однобічно,

часто в негативному плані. Йдеться переважно про те, що унія відкрила широкі можливості для польської й католицької експансії на українські землі.

Насправді ж ця подія була складним явищем. І тому не слід, оцінюючи її, застосовувати тенденційний однобічний підхід. Зближення Королівства Польського й Великого князівства Литовського почалося ще в кінці XIV ст., коли була укладена Кревська унія (1385 р.). Відтоді королі польські, як правило, водночас були великими князями литовськими. Щоправда, Велике князівство Литовське жило за своїми законами, відмінними від законів польських, і зберігало статус самостійної держави.

Король Сигізмунд II Август прагнув ще більше зблизити ці політичні утворення, створити державу федеративного типу. Однак такі дії викликали спротив з боку провідних політичних кланів Великого князівства Литовського, зокрема князів Радзивіллів, які боялися втратити свої привілеї. У 1569 р. король, він же й великий князь Литовський, скликав у Любліні сейм, де були представлені як польські, так і «литовські» депутати і де мало вирішитися питання унії.

Т. Кемпа, який детально вивчив матеріали сейму і позицію на ньому В.-К. Острозького, вважав, що для князя належність Волині, а відповідно і його володінь, до Великого князівства Литовського чи до Королівства Польського була справою другорядною, головним для нього було збереження своїх маєтностей, станових привілеїв, а також привілеїв православної церкви. Таку позицію займала і його дружина. Перед від'їздом В.-К. Острозького до Любліна на сейм вона ніби сказала йому: «Шануй своє становище і свій та предків своїх княжий маєстат, не зважай, що я в тебе полька». Чи прозвучали насправді ці слова, чи це лише гарна легенда, сказати щось певне не можемо.

Князь намагався тримати дистанцію як до «литовців», що не хотіли унії, так і до польських делегатів, котрі форсували створення єдиної держави. Події розвивалися драматично. У ніч з 28-го на 29 лютого 1569 р. чільні представники «литовської» делегації таємно виїхали з Любліна. Частина руських делегатів, у тому числі В.-К. Острозький та Стефан Збаразький, залишилися в місті, але не виявляли себе на сеймі. Василь-Костянтин навіть проігнорував зустріч з королем, заявивши, що не може представляти «литовську» делегацію, до того ж почувається хворим. Шостого березня він залишив Люблін і подався до Тарнова під приводом хвороби своєї дружини, запевнивши при цьому Сигізмунда Августа, що при потребі негайно повернеться.

А тим часом польські делегати підняли питання про

прилучення до Королівства Польського Підляшшя та Волині. З часом постало питання й про приєднання Київського й Брацлавського воєводств. Лідер «литовських» самостійників князь Миколай Радзивілл Рудий негайно скликав нараду «литовців» та русинів у Вільно. Однак В.-К. Острозький та значна частина руських можновладців туди не поїхали. Король, зробивши хід у відповідь, видав універсал з вимогою делегатам негайно прибути на сейм у Люблін під загрозою позбавлення посад та конфіскації володінь. В.-К. Острозький відмовився приїхати до Любліна, як і до Вільно, заявляючи про свою хворобу.

Волинські делегати на Люблінському сеймі, частина з яких були клієнтами Василя-Костянтина й діяли узгоджено з ним, заявили, що не будуть вирішувати питань без «литовських» делегатів. Сам В.-К. Острозький свідомо відтягував свій приїзд на сейм, хоча Сигізмунд II Август кілька разів призначав «кінцевий термін» прибуття делегатів. Лише під тиском короля і погроз конфіскувати маєтки руські можновладці (практично одночасно, що свідчить про узгодженість їхніх позицій) прибули до Любліна. З-поміж них був і В.-К. Острозький. Сталося це 23 травня.

Наступного дня відбулися своєрідні «політичні торги» між королем і руськими, власне українськими, можновладцями. Останні висунули дві головні вимоги: збереження традиційного особливого статусу руських князів, а також збереження привілеїв православної церкви. Сигізмунд II Август прийняв ці умови. Після цього руські магнати підписали акт про входження Волинського, Київського та Брацлавського воєводств до Корони Польської. Підляшшя було інкорпороване ще до того. Двадцять п'ятого травня король видав універсал про це приєднання з наказом шляхті означених земель присягнути на вірність Короні Польській. Інакше їхні володіння можуть бути конфісковані.

Після такої «зради» руських делегатів «литовці» змушені були піти на компроміс і погодитися на унію. Велике князівство Литовське (правда, тепер уже без більшої частини українських земель) разом з Короною Польською створили одну державу, яку часто в літературі іменують Річчю Посполитою.

Формально руські можновладці (а з-поміж них і В.-К. Острозький) нічого не втрачали. Вони разом зі своїми землями перейшли з однієї державно-політичної структури в іншу, зберігши при цьому свої привілеї. Більше того, саме після Люблінської унії спостерігається новий спалах князівської потужності. «Княжата головні» спрямовують свою енергію на закріплення позицій у регіонах, де знаходилися їхні маєтки. Вони перетворюють свої володіння на «держави», стаючи там повними господарями. Навіть відмовляються виконувати королівські й

сеймові постанови. Князі розширюють свої володіння далі на південь і схід – степові території України, освоюючи пустки і скуповуючи землю в дрібної шляхти. Вони відразу перебирають на себе або на своїх родичів місцеві посади старост. Наприклад, В.-К. Острозький перебирає на себе староство Білоцерківське, яке згодом передає сину Янушеві. Януш же тримав також староства Богуславське, Канівське, Корсунське, Переяславське, Черкаське. Посади старост давали можливість контролювати перерозподіл землеволодінь у регіоні й забезпечували чималі прибутки.

Ця інвазія руських, переважно волинських, можновладців на землі Центральної України, яка підтримувалася урядовими колами Корони Польської, мала як свої позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, йшло освоєння нових земель, та з другого – спостерігалося витіснення звідси дрібних землевласників, зокрема козаків. Звідси конфлікти між козаками й переважно руськими, а не польськими (!) землевласниками. Ці конфлікти виливалися в козацькі повстання, кульмінацією яких можна вважати Хмельниччину. Пригадаймо, що перше велике повстання українських козаків під проводом К. Косинського було спрямоване не проти поляків, а проти своїх же князів Острозьких, а головний суперник Богдана Хмельницького, «гроза козаків» Єремія Вишневецький, був не польським, а руським князем, родові володіння якого знаходилися на Волині.

На жаль, не всі домовленості, укладені під час Люблінського сейму 1569 р., виконувалися. Зокрема, це стосувалося збереження привілеїв православної церкви. Після унії спостерігаємо поступову втрату православними своїх позицій в Україні та Білорусії. Але чи була винна в цьому лише Люблінська унія? Звісно, урядові кола Речі Посполитої проводили прокатолицьку політику. Однак чи мала б ця політика поважні наслідки без підтримки її руськими можновладцями? Адже останні – про це вже йшлося – були майже абсолютними господарями у своїх володіннях.

Саме наприкінці XVI – на початку XVII ст. бачимо поступовий перехід українських князів та шляхти з православ'я в католицизм. Торкнулося це й родини В.-К. Острозького. Два його сини, Іван (Януш) та Костянтин, змінили віру на католицьку. В українській історіографії часто релігійні конверсії трактувалися як результат насильства з боку католиків. Насправді ж руських князів та шляхтичів ніхто не силував до цього. Здебільшого то була справа їхнього особистого вибору. Маючи змогу бувати в Польщі та країнах Західної Європи, вони знайомилися з надбаннями західноєвропейської (переважно католицької) культури, яка ввібрала в себе елементи Ренесансу. Католики пропонували

кращу систему освіти, ніж православні, у них було розвинуте книговидавництво, театр, образотворче мистецтво, скульптура, архітектура. У такій ситуації православні князі й шляхтичі віддавали перевагу католикам перед православними. Звісно, були й інші причини – політичні, міркування кар'єрного росту тощо. Проте культурний чинник відігравав чи не найголовнішу роль.

Певно, одним із перших руських аристократів, який усвідомив небезпеку культурної експансії католиків, був В.-К. Острозький. Тому бачимо, що саме незадовго після Люблінської унії він засновує Острозьку академію (близько 1576 р.), закладає в Острозі одну з найбільших друкарень у той час в Україні, видає Острозьку Біблію (1580—1581 рр.), при його дворі формується гурток вчених-полемістів, які дискутували з католиками. В.-К. Острозький намагався створити такий модернізований варіант руської (української) культури, яка б, залишаючись православною в основі своїй, ввібрала досягнення культури західноєвропейської і могла дієво протистояти наступові католицизму.

Однак повернімося до Люблінської унії. Компромісна позиція В.-К. Острозького під час Люблінського сейму 1569 р. обумовлювалася й суто особистими моментами. Річ у тім, що саме тоді розгорнулася боротьба за «тарновську спадщину», на яку претендував князь. І йому в цій справі конче потрібна була підтримка короля. Згода В.-К. Острозького на унію може виглядати як «політичний бартер»: я підписую унійний акт, але мені дають можливість заволодіти землями мого тестя.

Історія боротьби за «тарновську спадщину», що супроводжувалася драматичними моментами, виглядає таким чином. У 1561 р. помер коронний гетьман Ян Тарновський, залишивши після себе величезні земельні володіння. Його маєток вважався найбільшим у Короні Польській. Незадовго після цього, у 1567 р., помер його син Ян Криштоф, котрий успадкував ці маєтності. У такій ситуації прямою спадкоємницею Тарновщини стала Софія – дружина Василя-Костянтина.

Незадовго перед смертю Яна Криштофа, дізнавшись про його хворобу, В.-К. Острозький негайно прибув до Тарнова. Треба віддати належне Василю-Костянтину: коли йшлося про маєткові справи, він діяв рішуче та енергійно. У певному сенсі це була його стихія. На руках В.-К. Острозького і помер Я. К. Тарновський. Князь відразу перебрав на себе господарювання й організацію поховання швагра. Він розпустив залогу Тарновського замку, а на їхнє місце привіз своїх воїнів.

Відтоді почалася жорстока боротьба за Тарновщину з представниками бічних ліній роду та іншими зацікавленими особами, що набула навіть міжнародного характеру. Та, власне,

тут було за що боротися. Адже після покійного в спадок мали перейти місто Тарнов із замком, 80 сіл у Краківському й Сандомирському воєводствах, місто Хмелів та значна частина міста Опатова, 12 сіл на Перемишлянщині, місто Тернопіль з волостю, Тухля, Сколе та 12 інших сіл у Карпатах, 20 сіл на Львівщині та маєтність Раудніце з околицями в Чехії.

В.-К. Острозький, ведучи боротьбу за Тарновщину, намагався продемонструвати своє безпосереднє відношення до тестя й швагра. Після організованого князем пишного поховання Яна Криштофа він спорудив йому, як і гетьману, ошатний надгробок, котрий став найкращим ренесансним надгробком у всій Польщі.

Претендентом на «тарновську спадщину» став один із представників бічної лінії роду – Станіслав Спитка Тарновський. Йому в цій справі допомагали коронний мечник Андрій Зборовський та уже згадуваний молодий чоловік Беати Ольбрехт Ласький, який у черговий раз скористався нагодою допекти В.-К. Острозькому. Ситуація особливо загострилася під час Люблінського сейму 1569 р. Тоді В.-К. Острозький демонстративно виїхав до Тарнова, даючи зрозуміти королю, що його позиція буде залежати від вирішення справи успадкування Тарновщини. Сигізмунд II Август, зі свого боку, затягував вирішення питання, не виявляючи прихильності до жодної зі сторін. Противники В.-К. Острозького почали поширювати чутки про можливе захоплення Тарнова з допомогою військових сил. Князь же хотів вирішити справу через суд.

Передбачаючи можливе збройне протистояння, В.-К. Острозький разом із дружиною виїхав із Тарнова до добре укріпленого замку у Вевюрках, прихопивши з собою найцінніші речі. Весною 1570 р. розпочалися справжні військові дії. Тисячний загін малопольської шляхти на чолі з А. Зборовським у ніч з 17-го на 18 квітня оточив Тарнов, і противники В.-К. Острозького взяли Тарновський замок. Однак місто, позитивно налаштоване до князя, не здавалося. Цей збройний конфлікт викликав великий резонанс у Польщі. Король змушений був створити спеціальну комісію для розслідування справи.

А тим часом на допомогу противникам В.-К. Острозького йшли угорські загони, навербовані О. Лаським. Отже, конфлікт почав набирати міжнародного характеру. Сенатори та посли, що збиралися на сейм до Варшави, пригрозили войовничим «тарновчикам», що підуть проти них спільним походом як на «неприятелів держави», а також назвали їх зрадниками, які приводять у державу чужоземні війська. Король покликав винуватців конфлікту на сеймовий суд. Це певним чином остудило їхні гарячі голови. В.-К. Острозький привів свої загони з

Волині. Вони зняли з Тарнова облогу й оточили замок, де сховалися бунтівні «тарновчики».

Поки сейм розглядав «Тарновську справу», 1 липня 1570 р. при пологах померла дружина В.-К. Острозького Софія, народивши йому сина. Смерть дружини викликала депресію князя. Тим більше, що застала вона його на сеймі у Варшаві. Зрештою, 8 липня того ж року король вирішив питання з «тарновською спадщиною» на користь В.-К. Острозького (правда, не зовсім так, як хотілося князю) – землі Тарновщини тепер переходили у володіння Василя-Костянтина.

Хоча виграв справу В.-К. Острозький дуже дорогою ціною, проте цей виграш значив для нього дуже багато. Чи не вперше русин отримав таку значну перемогу над поляками на території Королівства Польського. До того ж Тарновщина включала етнічні українські території на Заході, яким з часом В.-К. Острозький почав приділяти значну увагу. Він посприяв розбудові карпатського села Тухля. Задля зміцнення своїх позицій на Тарновщині В.-К. Острозький розпочав тут будівництво фортифікаційних споруд. Чи не найкращим прикладом такої діяльності може вважатися замок у Старому Селі поблизу Львова, який вважається одним із найбільших у Західній Україні. Замок зведений у формі неправильного п'ятикутника з вежами на кожному куті і шостою посередині південної стіни. Мистецьке оформлення замкових споруд зачаровує й понині, хоча замок повністю не зберігся.

Невдовзі після отримання Тарновщини Василь-Костянтин повертає в майже повному обсязі спадщину свого батька. 25 січня 1573 р. помер чоловік Гальшки Лукаш Гурка. Закономірно, могли знову з'явитися претенденти на руку княгині. Василь-Костянтин, бажаючи не допустити цього, повівся рішуче. Він як опікун Гальшки послав свого сина Януша, аби той привіз її до Дубна, що й було зроблено десь у серпні – на початку вересня цього року.

Розпочався новий виток боротьби за «острозьку спадщину». У вересні 1573 р. до луцьких ґродських книг був внесений заставний запис, підписаний Гальшкою, за яким вона визнавала перед дядьком велетенський борг у сумі 152 400 коп грошей литовських. У рахунок цього боргу записувалися всі маєтності Гальшки. Даний борг «обґрунтовувався» тим, що Василь-Костянтин мав витратити гроші на звільнення матері Гальшки, Беати. Як уже зазначалося, остання неофіційно була ув'язнена своїм чоловіком О. Лаським у замку Кежмарк. Заради справедливості слід сказати, що В.-К. Острозький справді зробив певні кроки для звільнення Беати і вона отримала волю. Однак ця непогамовна жінка недовго втішалася свободою. Будучи хворою,

вона так і не змогла покинути Словаччину, де й померла в 1576 р. Щодо О. Ласького, який реально володів маєтностями Гальшки й Беати, то він ще за життя останньої одружився. Це було двоєженство (бігамія), яке каралося законами християнських держав. Незважаючи на різні інтриги, до яких вдавався О. Ласький і про які можна довго розповідати, він все ж втратив «свою» частину Острожчини, і вона реально перейшла до Василя-Костянтина.

Формально крапку в передачі частки Острожчини сім'ї Василя-Костянтина поставив заповіт Гальшки, даний у Турові 16 березня 1579 р. Згідно з цим документом, княгиня передавала свої маєтності після смерті синам свого дядька – Янушу, Костянтину, Олександру. Проте тут був один нюанс: як уже йшлося, ці маєтності були заставлені В.-К. Острозькому, який фактично володів ними. Тобто цей заповідний запис міг означати лише те, що після смерті Василя-Костянтина вони перейдуть до його синів. Цікаво, що в заповіті Гальшки вперше згадана академія Острозька. На її потреби, а також на шпиталь і на монастир Святого Спаса біля Луцька княгиня жертвувала 6 тисяч грошей лічби литовської – на той час доволі значну суму. Невдовзі після цього Гальшка померла. Точна дата її смерті невідома, але дослідники припускають, що це сталося в 1582 році.

Таким чином, В.-К. Острозький, зосередивши у своїх руках спадщину свого батька та Яна Тарновського, став найбагатшою людиною Речі Посполитої. Згодом про його багатство почнуть складати легенди, про те, як щедро тратив князь гроші, в тому числі й на непотрібні витребеньки. Однак, як це часто буває в легендах, у цих розповідях є чимало вигадок і перебільшень.

Незважаючи на величезне багатство, «вага» князя в політичному житті Речі Посполитої не була співмірною його статкам. Це ніби є ще одним доказом того, що в політиці не завжди гроші відіграють головну роль. І обставини життя, і виховання, й освіта не зробили з Василя-Костянтина «великого політика». Він віддавав перевагу облаштуванню власного князівства перед політичною грою в Речі Посполитій. Зрештою, у великих політичних іграх він не завжди поводився вміло і не завжди йому фортунило.

Щоправда, назвати його маргінальним політиком не можна. У середині 70-х рр. XVI ст., після смерті короля Сигізмунда Августа, який не залишив після себе спадкоємця, відбулися в короткому часі двоє виборів королів. Спочатку обрали на престол француза Генріха Валуа, який швидко втік до Франції, а потім – угорця Стефана Баторія. У період безкоролів'я серед можливих претендентів на корону називалося й ім'я В.-К. Острозького.

Однак його кандидатура була малореальною – тим більше, що він дотримувався православного віровизнання.

І все ж, на нашу думку, ці малореальні претензії на королівське достоїнство, підігріті відповідними чутками, не могли не вплинути на В.-К. Острозького. Він починає демонструвати свої «королівські амбіції» – правда, не стільки на загальнодержавному рівні, скільки на рівні місцевому, українському.

Так, князь замовляє пишний скульптурний надгробок у ренесансному стилі для свого батька, похованого в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (цей надгробок зберігався в соборі до 1941 р., допоки цей храм не був підірваний). Слід зазначити, що в православній церкві не існувало традиції встановлення подібних надгробків. Та річ не тільки в цьому. На надгробку Костянтин Іванович зображений з короною. Звісно, цю корону можна потрактувати як князівську, а не королівську. Але в той час надгробки з короною робилися переважно для королів. Споруджуючи надгробок, Василь-Костянтин робив це не лише для батька, але, в певному сенсі, й для себе. Він ніби хотів підкреслити особливий статус князів Острозьких.

Порівняння Василя-Костянтина з монархами, натяки на його монархічне достоїнство часто-густо трапляються в панегіричній літературі, яка створювалася на замовлення князя. У відомій Острозькій Біблії вміщена передмова, де Василь-Костянтин ніби порівнюється з римським імператором Костянтином. Поширеною стає версія, що предком Острозьких був король Данило Галицький. Зокрема, вона знайшла свій яскравий вияв у згадуваній поемі С. Пекаліда «Про Острозьку війну…». Таким чином утверджувалася думка, що представники цього роду можуть претендувати на монарше достоїнство.

У листах В.-К. Острозький писав: «Ми, Костянтин, з Божої ласки князь на Волині». У той час так себе іменували суверенні правителі, наголошуючи на тому, що їм влада дається не від світської особи (хай навіть найвищої в соціально-політичній ієрархії – короля, імператора), а з ласки Божої.

Цікавими в цьому контексті є різноманітні легенди про царя Наливая. Власне, Семерій Наливайко (для більшості відомий він як Северин) є чи не найяскравішою і водночас чи не найзагадковішою фігурою української історії кінця XVI ст. Про нього складали легенди, борців проти церковної унії навіть іменували наливайківцями, а православну церкву в Україні на початку XVII ст. називали церквою наливайківською. С. Наливайко став однією з головних фігур козацького міфопростору. Він фігурує в козацьких літописах, відомій «Історії

русів».

Однак насправді про історичного С. Наливайка ми знаємо не так багато. Сім'я Наливайків після смерті свого глави ніби перебралася в Острог під покровительство В.-К. Острозького. Старший брат Семерія, Даміан (Дем'ян) навіть зробив блискучу кар'єру при дворі князя, ставши однією з центральних фігур Острозького релігійно-культурного осередку. Не виключено, що Семерій навчався в Острозькій академії. Його листи, які дійшли до нас, зокрема до короля Сигізмунда III Вази, показують, що людина, котра надсилала їх, мала відносно високий на той час рівень освіченості.

Семерій, певно, не захотів зробити кар'єру священика та інтелектуала, як його брат. Він, за власним свідченням, вирішив податися на Січ. Перебування на Запорожжі тоді розглядалося молодими людьми як своєрідна школа військового мистецтва. До цієї школи їхали вчитися не лише простолюдини, а й вихідці зі шляхетських і навіть князівських родин. Після перебування на Січі, за свідченням знову ж таки Семерія, він повернувся в Острог і служив у надвірному війську В.-К. Острозького. Ця служба припала десь на кінець 80-х – початок 90-х рр. XVI століття.

Семерій виходить на військово-політичну арену як відносно самостійна фігура в 1594 р. Тоді він формально полишає службу у князя В.-К. Острозького й організовує на Брацлавщині загін нереєстрових козаків. На чолі козацьких загонів С. Наливайко у 1594—1595 рр. здійснив походи в Молдавію, а також на землі у гирлі Подунав'я, які контролювалися турками. Робилися ці походи при домовленостях з австрійським імператором Рудольфом II і підтримувалися Римським Папою. Імовірно, вони мали підтримку й з боку князя В.-К. Острозького. Адже ці походи стримували експансію татар і турків на землі України. А це об'єктивно було в інтересах волинського можновладця. Показово, що військо своє С. Наливайко збирав у маєтностях князя. Треба мати на увазі й те, що в той час Острозькі підтримували контакти з австрійським імператорським двором, а в плані політичному дотримувалися проавстрійської орієнтації.

На превеликий жаль, до нас не дійшов той обсяг документів, які б пролили світло на діяльність С. Наливайка. Але ті, що збереглися, та й сама логіка речей свідчить на користь того, що Семерій став учасником антитурецької політичної гри, котру вели князі Острозькі (Василь-Костянтин, його син Януш) та імператорський двір Рудольфа II. У той час Річ Посполита намагалася дотримуватися нейтралітету з Туреччиною. Князі Острозькі, вступивши у відкритий конфлікт із турками, могли мати немалі проблеми з керівництвом своєї держави. Тому

вдалися до таємної гри, давши можливість своєму вірному слузі набирати військо, яке б могло здійснювати походи проти турків на боці австрійського імператора.

Навесні 1594 р. поширилися чутки про підготовку великого татарського походу, який мав пройти українськими землями. С. Наливайко, щоб стати на заваді цьому походу, зібрав «свавільне» військо чисельністю близько двох тисяч чоловік. Звісно, було там чимало людей, які хотіли спробувати військового щастя, сподіваючись на добру здобич. Хоча, згідно із заявами Семерія, були там і люди, що служили Речі Посполитій, тобто професійні воїни.

Протягом 1594—1595 рр. Семерій разом зі своїми «свавільними козаками» здійснював походи на турецькі землі. Проте в осінньо-зимовий період разом зі своїм військом «осідав на лежах» (переважно на Поділлі, Поліссі й Білорусії), грабуючи місцевих шляхтичів. Така діяльність, звісно, викликала незадоволення серед шляхетських кіл Речі Посполитої.

Семерій Наливайко навіть в одному із листів до короля Сигізмунда III запропонував створити на «нічийних землях», десь у районі Придністров'я й південного Поділля, таку собі буферну державу між турецькими землями й Річчю Посполитою. І, звичайно, пропонував поставити себе на чолі цієї держави. Щодо такої пропозиції Семерія історики висловлюють різні думки – дехто вважає це виявом політичної наївності й утопізму. Однак, на нашу думку, просто так ці ідеї не могли з'явитися в голові козацького ватажка. Очевидно, ідея незалежної буферної держави між Річчю Посполитою та мусульманським світом поширювалася при дворі В.-К. Острозького. Можливо, сам князь бачив Острожчину із сусідніми землями такою державою, а себе її правителем. Однак у конкретних геополітичних реаліях це була лише гарна утопія.

Утім, своєрідні відголоски цієї утопії, прагнення Семерія (певно, не без таємної підтримки В.-К. Острозького) стати незалежним правителем знайшли відображення в різноманітних легендах, що поширювалися на початку XVII ст. У 1596 р. С. Наливайко разом з іншими козацькими ватажками був схоплений польним гетьманом Станіславом Жолкевським і завезений до Варшави. Тут його довго допитували, піддаючи різноманітним тортурам. Схоже, хотіли в нього вивідати про таємні дипломатичні зносини, у яких В.-К. Острозький відігравав далеко не останню роль. Бунтівник Семерій потрібен був владі для компрометації князя, який у той час різко виступив проти короля й введеної за його допомоги церковної унії.

Семерія Наливайка стратили в 1597 р. на ринку у Варшаві,

відрубавши голову, а потім четвертувавши тіло. У польській мемуарній літературі з'явилися повідомлення, що Семерій наказував себе іменувати царем Наливаєм і ніби під час страти йому на голову надягнули розпечену залізну корону.

Подібні легенди перейшли в пізніші українські літописи, у яких С. Наливайко починає виступати не лише в образі козацького гетьмана, а й борця проти унії. Тут фактично відбулося «зміщення» фактажу, й Семерію почали приписувати те, чого він не робив, а робив його покровитель і пан – В.-К. Острозький.

Однак вернімося до Василя-Костянтина в період його найбільшої матеріальної могутності. Маючи достатньо фінансових засобів, князь започаткував низку важливих культурних проектів. Це – і Острозька академія, і видання Острозької Біблії, й створення в Острозі кириличної друкарні, яка випустила близько двадцяти видань, і формування культурного осередку в Дерманському монастирі. Без цих проектів, про які йтиметься окремо, важко уявити перше українське національно-культурне відродження кінця XVI—XVII століття.

Проте, перебуваючи на вершині своєї могутності, В.-К. Острозький зазнав кілька відчутних ударів та поразок. Два старші сини князя, Януш (1554—1620) та Костянтин (?—1588), відмовилися від батьківської віри і прийняли католицизм. Він важко пережив їхні конфесійні переходи. Єдиною його надією лишився наймолодший син Олександр, який мав продовжити релігійні й культурні справи батька. Дійсно, той, ставши дорослим і прилучившись до політичного життя, почав уміло захищати позиції православної церкви. Однак Олександр у 1603 р. помер при загадкових обставинах. Його смерть стала важким ударом для батька. Він захворів і був паралізований. Поширювалися чутки, що Олександра отруїли католики. Ні довести, ні спростувати цю версію неможливо. Певно, смерть наймолодшого сина князя В.-К. Острозького так і залишиться таємницею нашої історії.

Окрім трьох синів, Василь-Костянтин мав ще двох дочок – Катерину (? – 1579) та Єлизавету-Пелагею (? – 1599). Особливо він любив Катерину, яка була схожа на його дружину Софію. Він спеціально довго тримав її біля себе і віддав заміж за князя Криштофа Радзивілла, до якого мав симпатії і з яким протягом усього життя, незважаючи на певні нюанси, підтримував добрі дружні стосунки. Однак Катерина недовго прожила у шлюбі з Криштофом, лише близько року. Народивши йому первістка, сина Януша, вона померла при пологах. Це теж стало ударом для Василя-Костянтина. Князь дуже любив онука, народженого від

Катерини, про що свідчать його листи до нього. Щодо Єлизавети-Пелагеї, то вона спочатку вийшла заміж за магната Яна Кішку, а після його смерті в 1591 р. її через два роки пошлюбив той самий К. Радзивілл – колишній чоловік Катерини. Щоправда, Єлизавета-Пелагея була жінкою з норовом. Тому з нею мали проблеми як батько, так і її чоловіки.

Загалом проблематично говорити про щасливе родинне життя Василя-Костянтина. Так, були в ньому світлі моменти, але було й багато сумного – рання смерть дружини, деяких дітей, непорозуміння між дітьми й батьком, а також між самими спадкоємцями князя В.-К. Острозького. Василь-Костянтин за свого життя поховав майже всіх своїх дітей. Виняток становив лише його первісток Януш. Останній був чудовим полководцем, зробив блискучу політичну кар'єру в Речі Посполитій, обійнявши посаду кашеляна краківського. Ця посада робила його першим світським сенатором держави. Батько, без сумніву, тішився успіхами сина. Однак – про це вже йшлося – його засмутив перехід сина в католицизм. Також Януш (і це не могло не засмучувати Василя-Костянтина) не мав спадкоємців по чоловічій лінії.

Окрім сімейних проблем, на старості літ В.-К. Острозький мав проблеми політичні й воєнно-політичні. Серйозним для нього ударом став конфлікт із низовими (запорозькими) козаками в 1592—1593 рр., який зрештою вилився в збройне повстання під проводом козацького ватажка Криштофа Косинського. Загалом Василь-Костянтин позитивно ставився до козацтва. Козаки служили в його надвірному війську. Вони мали змогу відносно вільно діяти на Київщині, де він був воєводою, і навіть у його маєтках. Зрештою, В.-К. Острозькому козацтво було потрібне як сила, що стримувала татарські напади. Сергій Леп'явко, який спеціально досліджував перші збройні виступи козаків, так писав про їхні стосунки з князем: «Усе своє довге життя він вважався покровителем низового товариства. Про тісні зв'язки Острозького з козаками неодноразово свідчили польські й татарські інформатори ще з часів короля Баторія. Ще перед знаменитим набором реєстру 1578 року розслідування королівської комісії прямо засвідчило, що найбільше козаків виходило з його маєтків». Принаймні в генезі козацтва В.-К. Острозький відіграв не менш важливу роль, ніж уже згадуваний засновник Запорозької Січі князь Дмитро Вишневецький.

На початку 90-х рр. XVI ст. козацтво почало поступово перебирати владу на південній Київщині, ігноруючи місцевих урядників. Але навіть за таких умов Василь-Костянтин не чинив різкої протидії козакам. Однак у 1592 р. справи зайшли дуже

далеко. Козаки почали творити альтернативні владні структури, захоплюючи владу на місцях. Відповідно виникали конфлікти, часто майнового характеру. Зрештою дійшло до збройних виступів.

Козацьке військо, утвердившись на Київщині, почало просуватися на Волинь. Усе це змусило владу й шляхетські кола звернутися до «козацької проблеми».

16 січня 1593 р. король Сигізмунд III видав універсал про «посполите рушення», тобто шляхетське ополчення, проти козаків трьох українських воєводств – Київського, Брацлавського і Волинського. Напевно, В.-К. Острозький тривалий час сподівався знайти компроміс із козаками. Але зробити цього не зміг. Тим більше, що, просуваючись на Волинь, козаки чимдалі більше почали загрожувати маєтностям князя. Тому його війська взяли участь у посполитому рушенні. Сам Василь-Костянтин, якому на той час було під сімдесят років, участь у воєнних діях не брав. На чолі шляхетського війська став його син Януш. Та й основну частину війська складали збройні частини князя.

Вирішальна битва відбулася 2 лютого 1593 р. біля містечка П'ятка на півдні Волині. Спочатку козаки прицільним вогнем нанесли значні втрати противнику. Шляхетське ополчення почало здавати позиції. І хто знає, який би був результат битви, якби не втрутилася добірна кіннота, очолювана Янушем Острозьким. Вона змогла розірвати козацький табір – явище загалом досить рідкісне. Козацьке військо розладналося, почався його хаотичний відступ.

Частині козаків, у тому числі К. Косинському, пощастило сховатися за мурами П'ятки. Вони попросили миру. Переговори тривали близько тижня, поки сторони не дійшли згоди. Щодо козаків, то до них князі Острозькі не чинили репресій. Козацьку стихію було повернуто в попереднє русло. Однак ця подія стала знаковою, започаткувавши конфлікт між старою аристократичною Руссю і Руссю новою – козацькою. Чи розумів це В.-К. Острозький? Не беремося судити. Однак немає сумніву, що війна з козаками К. Косинського стала важливою подією для нього і його княжого дому. Свідченням тому є згадувана поема придворного поета Острозьких С. Пекаліда «Про Острозьку війну…», яка вийшла друком у Кракові. Цікаво, що в ній ми не бачимо ненависті до козаків, вони не змальовані в чорних фарбах, радше, подаються як достойні суперники князівського війська.

Невдовзі після війни з К. Косинським В.-К. Острозький зустрівся з проблемою, яка зіпсувала йому останні роки життя. Мається на увазі церковна унія, про яку поведемо мову окремо. Боротьбі з нею князь віддав багато сил. Саме ця боротьба

створила Василю-Костянтину імідж ревного захисника православ'я.

Благочестивим православним князем він постав у Острозькому літописцеві, де про його смерть сказано наступне: «Року 1608, місяця лютого, дня 23, в суботу першу в Піст Великий, Василій, князь Острозький, воєвода київський, помер і був похований у Острозі того ж року, травня 17. Був він великим шанувальником віри православної, монастирі побудував, маєтності понадавав, навіть і міським церквам маєтності надав, на шпиталь і на школи надав місто Сураж з селами, був богобійний, нищелюбивий, смиренний, приступливий кожному і найубогішому…»

Очевидно, прах князя поховали в Богоявленському соборі на замковій горі в Острозі. Проте не мине і тридцяти років, як онука Василя-Костянтина, Ганна Алоїза Ходкевич, що стала ревною католичкою, вчинить погром цього храму. Потім його поруйнують козаки під час Хмельниччини. І аж до кінця XIX ст. цей величний храм стоятиме пусткою. Десь там лежатиме і поруйнована, забута могила В.-К. Острозького. У цьому можна вбачати зловісну символіку.

Та все ж здобутки Василя-Костянтина, особливо у сфері релігійно-культурній, продовжили своє життя. Про них, власне, і піде далі мова.

Культурні проекти Василя-Костянтина Острозького

Ще за життя про В.-К. Острозького утвердилася думка як про щедрого фундатора й протектора православної церкви, а отже, і як про мецената православної культури. Таким він постає на сторінках анонімного полемічного твору «Перестороги», що з'явився в останні роки життя князя. Пам'ять про його фундаційну діяльність на користь православної церкви зберігалася протягом кількох десятиліть і після його смерті. У «Палінодії» З. Копистенського йдеться про те, що В.-К. Острозький шанував духовенство і «знаменитоє добродійство церквам показав і учинив».

Відстежити всі нюанси фундаторської діяльності В.-К. Острозького на користь православної церкви практично неможливо. Далеко не всі документи, які стосуються цього питання, дійшли до нашого часу. Відомою стала Суразька фундація, здійснена В.-К. Острозьким у 1585 р. До неї ввійшли замок і місто Нове (тобто місто Сураж), села Сураж (Старий), Турове, Оношківці, Ходаки, Зіньки (перші й другі), Ісерна, а також двір і село Тетерівка. Суразька фундація була здійснена як «багатопрофільне» церковне надання. Вона використовувалася для потреб шпиталю в Острозі і для фінансування релігійно-культурної діяльності, зокрема функціонування Острозької академії. Так, «патроном шпиталя і всіх іменій до того шпиталя належачих» був Василь Андрійович Малюшицький, якого деякі дослідники ототожнюють з Василем Суразьким – знаним письменником-полемістом, одним із помітних діячів Острозького культурного центру. «Дозорцею добр Суража і шпиталя острозького» був Сава Фляка (Флячич), який обіймав посаду ректора Острозької академії.

Князь В.-К. Острозький намагався «не світити» Острозьку академію як православний навчальний заклад вищого типу. Заснувавши її у своєму приватному місті, він не звертався до короля за офіційним дозволом, який давав би право на її легальне функціонування. Отримати таке право для православної школи було нереальним. Як і нереально було отримати офіційний дозвіл на фундацію для такої школи. З цією метою В.-К. Острозький «замаскував» фундацію, надавши її на шпиталь. Приблизно так само пізніше чинили засновники братств. Наприклад, при заснуванні Луцького Хрестовоздвиженського братства його ініціатори зверталися до короля Сигізмунда III Вази з проханням

дозволити їм благодійницьку діяльність на користь бідних, відбудувати богадільню, побудувавши при цьому ще церкву й школу. Дійсно, з часом це братство перетворилося на потужну релігійно-культурну інституцію, яка фактично виступила продовжувачем традицій Острозької академії. Суразька ж фундація, надана офіційно на шпиталь, неофіційно надавалася на потреби школи й мала освітній характер. Ганна Алоїза Ходкевич, онука В.-К. Острозького, забрала цю фундацію в православних і в 1640 р. віддала її для єзуїтського колегіуму в Острозі. Зрештою, після ліквідації ордену єзуїтів Суразька фундація перейшла на потреби Вищої Волинської гімназії (Кременецького ліцею), яка стала предтечею Київського університету. Таким чином, В.-К. Острозький хай навіть дуже опосередкованим чином спричинився до появи нині найбільшого університету України.

Щодо Острозької академії, то точна дата її заснування невідома. Вважається, що сталося це в середині 70-х рр. XVI ст. Часто називається дата 1576 р. Хоча, як зазначалося, академія вперше згадується в заповіті Гальшки Острозької за 1579 рік.

Не виключено, що поява Острозької академії була своєрідною відповіддю з боку Василя-Костянтина як покровителя православної церкви на експансію католиків-єзуїтів.

Зрозуміло, процес становлення академії не був «одномоментним», а план її створення, очевидно, виношувався ще раніше. На жаль, ми мало знаємо про освіту самого В.-К. Острозького. Є відомості про те, що Василь-Костянтин здобував її вдома. Зокрема, згадується, що, коли йому було шістнадцять літ, при ньому перебував бакалавр, який, очевидно, навчав латинської мови.

Ще до заснування академії В.-К. Острозький помітно цікавився релігійним просвітництвом. У середині 60-х рр. XVI ст. спілкувався з князем Єжи II П'ястом, який у своїй резиденції м. Бжегу заснував у 1564 р. гімназію, котра стала значною освітньою інституцією на теренах Польщі. Зберігся лист В.-К. Острозького до Єжи II П'яста від 1567 р., у якому Василь-Костянтин просив, аби Єжи передав йому книги релігійного змісту, що могли б використовуватися для богословських студій.

Говорячи про заснування Острозької академії, дослідники, як правило, «не помічають» важливого родинного факту в біографії В.-К. Острозького. Як уже зазначалося, у 1570 р. при пологах померла його дружина Софія, народивши йому сина Олександра. Василь-Костянтин відразу забрав новонародженого до себе в Дубно, де містилася його резиденція, і там опікувався ним. Очевидно, в особі Олександра він бачив наступника «по православній лінії». Якраз у середині 70-х рр. XVI ст. (у 1576 чи

1577 р.) Олександра треба було віддати навчатися «руської науки». Ймовірно, В.-К. Острозький, бажаючи залишити при собі сина, спеціально збирав кваліфікованих учителів, котрі могли б дати його нащадку належну «православну освіту». Судячи з полемічного трактату «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького, учителем княжича Олександра виступав автор цього твору. Його також вважають ректором Острозької академії. Учителі, приставлені до Олександра, могли скласти ядро цього навчального закладу.

Починаючи з 80-х рр. XVI ст. згадки про Острозьку школу як навчальний заклад вищого типу можна надибати в різних документах. Єзуїт Антоніо Поссевіно, який був посланий римською курією на Схід Європи для вивчення релігійних проблем, у 1581 р. писав, що «деякі князі, як, наприклад, в Острозі і Слуцьку, мають друкарні і школи, у яких підтримується схизма».

Згадуючи навчальний заклад в Острозі, православні схильні були іменувати його школою та академією, а католики (можливо, також протестанти) – колегіумом, ліцеєм і гімназією.

На нашу думку, активна діяльність В.-К. Острозького з організації релігійно-культурного й освітнього осередку в Острозі стала стимулом для перетворення єзуїтської колегії у Вільно на академію, що відбулося в другій половині 70-х рр. XVI ст. У цій колегії працював, а потім з 1579 р. був ректором Віленської академії П. Скарга, який уважно стежив за тим, що робить В.-К. Острозький.

Цікаві свідчення про Острозьку академію подані в поемі С. Пекаліда «Про Острозьку війну…». С. Пекалід називав Острозьку школу «тримовною гімназією». У цьому творі автор, зокрема, зазначає, що «славу античних часів» Острогу принесли «вільні науки». Це можна зрозуміти так, що в цій «тримовній гімназії» відбувалося вивчення так званих семи вільних наук – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Про вивчення цих дисциплін в Острозі свідчив і полемічний твір «Пересторога».

Хоча С. Пекалід не розшифровує, які три мови вивчалися в Острозькій гімназії, однак не важко здогадатися, що це були латинська, грецька й старослов'янська. Саме про вивчення цих трьох мов свідчать інші джерела. Поет розглядає Острог як осередок, де процвітають культура й наука:

> Славиться бібліотека – достойний плід спільної праці,
> Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання
> Інших книжок в Острозі, Аполлон-Феб Гринейський

радіє:
Він же Тенед залишив, став байдужим йому острів Делос,
Ось він і лук, і кіфару, і теж сагайдак стрілоносний —
Все забирає в Острог, побажали ж так музи священні.

Ще в одному місці С. Пекалід називає місцеву школу в Острозі «ліцеєм», де відбувається викладання вільних наук:

Радуйся, наша Волинь войовнича, ти, Марсова дочко,
Саме тобі дім Острозьких дарує ліцей той тримовний.
Отже, приймай ці основи, а більші плоди, може, будуть.
Не зневажай ти учених богинь, оцих муз не цурайся,
Кращого в світі від вільних мистецтв ти нічого не знайдеш.

Із контексту поеми випливало, що Острог випереджав інші культурні осередки (принаймні в східноєвропейському регіоні).

Творці Острозької академії запозичили гуманістичну концепцію тримовного навчального закладу, яка набула в той час поширення в Західній Європі. Прихильники цієї концепції виходили з того, що знання трьох класичних мов – староєврейської, грецької та латинської – є необхідною умовою для кваліфікованих богословських студій над Святим Письмом. Тримовні навчальні заклади в Західній Європі стали альтернативою традиційних університетських структур. Запозичуючи вищевказану концепцію тримовного навчального закладу, творці Острозької академії трансформували її у відповідності до існуючих культурних традицій Східної Європи.

Острозька академія, з одного боку, виступала як гурток вчених (переважно богословів та філологів), а з другого – як навчальний заклад, де реалізовувалася концепція гуманістичного навчання. Схоже, вона була багатоступеневою школою, яка включала початковий, середній та вищий рівні. Пізніше приблизно така сама схема багатоступеневого навчання існувала в Києво-Могилянській академії.

На першому етапі учні оволодівали руською грамотою, що мала старослов'янську основу. В острозьких книжників навіть сформувався своєрідний культ старослов'янської мови як мови божественної. Для навчальних потреб учнів-початківців у Острозі було здійснено кілька видань букварів цієї мови. Можливо, були й інші їхні видання, але вони не дійшли до нас, оскільки букварі завдяки інтенсивному використанню швидко зношувалися та знищувалися.

На наступному, середньому етапі відбувалося вивчення грецької та латинської мов. Причому рівень їх викладання був достатньо високим. Також відбувалося студіювання семи «вільних наук». Принаймні в нас є прямі й непрямі свідчення того, що тут вивчалися граматика, риторика, арифметика, музика, астрономія. Не викликає особливих сумнівів викладання інших предметів із комплексу семи «вільних наук».

На вищому етапі відбувалися богословські студії. У перші роки існування школи вони були пов'язані з підготовкою тексту Біблії, до чого залучалися й окремі учні академії. Пізніше, у 80—90-х рр. актуальною для Острозької академії стає богословська полеміка з католиками й прихильниками унії. Тут з'являється низка богословських творів полемічного спрямування. Передусім слід відзначити «Книжицю» Василя Суразького. У той час в Острозі підготували низку перекладів богословських праць із грецької мови.

Точно невідомо, до якого часу функціонувала Острозька академія. Т. Кемпа вважає, що вона почала занепадати в останні роки життя В.-К. Острозького, особливо після 1603 р., коли князь був частково паралізований. Остаточний же занепад академії вчений пов'язує з діяльністю Г. А. Ходкевич, особливо після того, як за її допомогою в Острозі була заснована єзуїтська колегія. Подібні думки висловлювали й інші автори. Напевно, академія припинила своє існування наприкінці 30-х чи на початку 40-х рр. XVII ст. Однак, хоч би там як, можемо констатувати, що цей вищий навчальний заклад проіснував тривалий час після смерті його фундатора.

Острозька академія дала значний імпульс для розвитку освіти на теренах України, а також на інших землях, де домінувало православ'я та старослов'янська мова як мова культури. Цей заснований В.-К. Острозьким навчальний заклад наблизив існуючу тут школу до європейських зразків. Вона послужила взірцем для братських шкіл і стала предтечею Києво-Могилянської академії, а також інших «слов'яно-греко-латинських» шкіл.

Ще одним важливим культурним проектом князя В.-К. Острозького стали підготовка й видання Біблії. Цю книгу справедливо можна вважати видатною пам'яткою української та європейської культури. Будучи надрукованою на початку 80-х рр. XVI ст., вона набула значного поширення з-поміж православних слов'ян, а також молдаван та румунів. Це видання шанували й представники неправославних віровизнань, віддаючи належне ерудиції острозьких книжників. Шанобливе ставлення до цієї Біблії як з боку православних, так і з боку представників інших

християнських конфесій сприяло тому, що збереглося чимало примірників цього видання – близько 400. Вони зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах не лише України, але й Росії, Білорусії, Польщі, Литви, Румунії, Ватикану, Греції, Сербії, Угорщини, Чехії, Естонії, Голландії, Болгарії, Франції, Великої Британії, США, Канади, Австрії, Німеччини, Фінляндії, Узбекистану, Киргизії тощо.

Дослідники сходяться на думці, що активна робота щодо підготовки Острозької Біблії розпочалася в середині 70-х рр. XVI ст. Саме в березні 1575 р. управителем Дерманського монастиря В.-К. Острозький призначив Івана Федорова (Федоровича). У 1575 чи 1576 р. виник гурток учених, які працювали над підготовкою до друку Біблії. Паралельно з цим вони викладали в Острозькій академії, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів. Робота над повним корпусом Біблії була складною справою. Необхідно було зібрати різноманітні тексти, відредагувати їх.

Чи не найголовнішою проблемою, яка постала перед редакторами, було питання, який текст взяти за основу для Острозької Біблії. Про це, зокрема, йдеться в першій передмові до цього видання, написаній від імені В.-К. Острозького. Там говориться, що не було знайдено жодної книги Біблії, куди б входили всі книги Старого Заповіту, перекладені старослов'янською мовою. Утім, таку книгу відшукали у великого князя Московського Івана Васильовича (Грозного), яку в нього випросив Михайло Гарабурда, писар Великого князівства Литовського. Очевидно, малася на увазі Геннадієва Біблія, але про неї говорилося так, ніби вона була перекладена ще за часів Володимира Великого. Було знайдено також багато інших біблійних текстів різними мовами й досліджено їх. Проте між ними були значні відмінності, що дуже збентежило князя. Далі В.-К. Острозький говорить про те, що сумнівався, чи зможе довершити працю, яку розпочав. Зрештою, вирішив не припиняти роботу. Він добув біблійні тексти з римських країв, канадійських островів, грецьких, сербських та болгарських монастирів, а також з Константинополя. Порівнявши тексти, князь вирішив зупинитися на грецькому перекладі Сімдесяти двох, оскільки той найкраще узгоджувався з єврейським та слов'янськими текстами.

Аналіз тексту Острозької Біблії значною мірою підтверджує свідчення передмови Василя-Костянтина до цієї книги. Використовуючи вже наявні старослов'янські переклади, укладачі Біблії звіряли їх із Септуагінтою – так цього вимагала традиція східних церков. Вибраний текст був близький як до слов'янського, так і до єврейського тексту.

Отже, простежувалося бажання подати такий текст, який би максимально був наближений до обох традицій. З певністю можна твердити, що Василь-Костянтин та острозькі книжники послуговувалися такими фундаментальними виданнями Септуагінти, як Альдінська Біблія та Комплютенська Поліглота. Вони могли мати й рукописний грецький текст, придбаний у Константинополі. Окрім того, використовувалися ними й Вульгата (старозавітний текст у перекладі латинською мовою), тексти різних слов'янських та неслов'янських перекладів, можливо, також і староєврейський текст.

Щодо Нового Заповіту, то острозькі редактори використали загальновживаний грецький текст. І хоча трапляються відхилення від нього, однак у переважній більшості можна знайти грецькі рукописи, які мають подібне прочитання.

Аналізуючи текст Острозької Біблії, слід мати на увазі, що в той час не існувало наукових критичних видань біблійних книг. Власне, вивчення біблійних текстів, їх порівняння лише робили перші кроки. Сьогодні в науковому світі вважається недоречним творити біблійний текст, де змішані грецька й єврейська традиції. Однак у XVI ст. таких застережень не існувало. Острозькі вчені й власне Василь-Костянтин діяли згідно з традиціями свого часу. Вони підготували переклад високої якості, який у своїй основі не лише не поступався кращим тодішнім перекладам, а й перевищував їх. Їхню працю можна окреслити як спробу вивести з оригінальних текстів виправлений переклад Святого Письма старослов'янською мовою. Подібну роботу в той час робила лише римо-католицька церква, яка підготувала Сиксто-Клементинське видання Вульгати. Але це видання вийшло в 1590—1592 рр., через десять років після появи Острозької Біблії.

Про те, хто здійснював укладання й редагування Острозької Біблії, на жаль, ми не маємо достатньої інформації. Висловлювані з цього приводу міркування переважно мають гіпотетичний характер. Ймовірно, ця робота здійснювалася під керівництвом Г. Смотрицького. Саме він виступає автором прозової та віршованої передмов до Острозької Біблії. Також можна припустити, що Г. Смотрицький є автором вірша-присвяти на герб князів Острозьких, яким і відкривається Біблія. Низка дослідників вважає, що він є автором передмови, написаної від імені В.-К. Острозького.

Важливу роль в укладенні Острозької Біблії відіграв Іван Федоров. Він є автором післямови до цього видання, де говорить, що надрукував книги Старого й Нового Заповіту. Із післямови випливало, що друкар не просто виконував технічну роботу, друкуючи Біблію, а й переймався тим, щоб не було помилок у

книзі. Отже, міг виконувати якусь редакторську працю. Щоправда, нам важко встановити, до чого вона зводилася.

Видання цієї книги стало результатом колективної праці своєрідного «друкарського цеху». Іван Федоров писав, що працював разом з помічниками й однодумцями.

Збереглося два типи примірників Острозької Біблії з різними колофонами (вихідними даними на останній сторінці). На одних стоїть дата 12 липня 1580 року, на інших – 12 серпня 1581 року. Трапляються також примірники з обома колофонами.

Незважаючи на те, що Острозька Біблія до друку готувалася різними фахівцями (знавцями сакральних мов та біблійних текстів, ученими-філологами, майстрами друкарської справи), головну роль у її появі все-таки відіграв В.-К. Острозький. Саме він зумів зібрати вчених редакторів, запросив до себе друкаря Івана Федорова. За його завданням збиралися біблійні тексти з різних країн. Зрештою, він виділив великі кошти для роботи над Біблією і для її друкування. Мотиви видання Острозької Біблії (принаймні частково) були пояснені в передмові, написаній від його імені. Князь говорив, що наважився на видання Святого Письма, сподіваючись на милосердя Боже, знаючи, як нелегко людям спастися. Для В.-К. Острозького видання Біблії передусім було богоугодною справою.

Водночас князь звертає увагу на справи земні, власне, на міжконфесійну боротьбу, що точилася в той час на українських землях, ведучи мову про переслідування «Христової церкви», тобто православ'я. Зазначені мотиви подані в передмові з суб'єктивної позиції. Можна не сумніватися, що мотиви особистого спасіння, яке князь сподівався отримати завдяки здійсненню богоугодних справ, у тому числі й друку Біблії, а також намагання зміцнити позиції православної церкви, покровителем якої в Речі Посполитій він офіційно вважався, стояли на першому місці.

Певну роль у цій справі міг відіграти й «магнатський гонор». Князеві важливо було зробити таку справу, завдяки якій про нього заговорили б, зріс би його престиж і він залишив би про себе пам'ять нащадкам. Про це (хай навіть дещо завуальовано) також ідеться в передмові.

Острозька Біблія набула значного поширення. Після 1581 р. окремі її примірники додруковувалися Іваном Федоровим у Львові та Кузьмою Мамоничем у Вільнюсі. Оскільки Біблія швидко розійшлася, з'явилася потреба її перевидання. Дещо перероблене видання цієї книги планував здійснити київський митрополит Петро Могила. У 1638—1639 рр. над її текстом працював колектив учених ченців на чолі з Сильвестром Косовим.

У цей же час Петро Могила доручив ченцю-граверу Іллі виготовити близько 500 ілюстрацій для майбутнього видання Біблії. Багато з них були зроблені в першій половині 40-х рр. XVII ст. Але обставини не дали змоги реалізувати цей проект.

Перевидання Острозької Біблії вийшло в Москві. Сталося це в 1663 р. за царя Олексія Михайловича. Біблія була передрукована з невеликими виправленнями у правописові, також були зроблені зміни наголосів. Це мало на меті наблизити текст до російського варіанта старослов'янської мови. Ще в тексті вираз «народ руський» замінили на «народ великороссийский». У наступні десятиліття в Росії постійно зверталися до питань виправлення тексту Острозької Біблії та її видання. З приводу цього виникали різноманітні дискусії.

18 грудня 1751 року з'явився друком виправлений В. Лящевським та Г. Слонімським текст Острозької Біблії. Це видання дістало назву Єлизаветинської Біблії від імені цариці Єлизавети, яка правила в Росії в той час. Воно неодноразово перевидавалося, зокрема було взято за основу для Почаївської Біблії 1798 р., яку надрукували греко-католики. Ця Біблія вийшла в п'яти томах великого формату. Текст Біблії, але вже з ілюстраціями, був перевиданий у Перемишлі в 1859 р. До сьогодні Єлизаветинська Біблія залишається тим старослов'янським біблійним текстом, яким користується Російська православна церква. Таким чином, Біблія, видрукувана в Острозі в 1580—1581 рр. князем В.-К. Острозьким (хай у дещо видозміненому вигляді), стала канонічною для Російської православної церкви, а також інших православних церков, які використовували старослов'янську мову, і навіть для українських греко-католиків.

Тому є сенс говорити, що Острозька Біблія була найуспішнішим релігійно-культурним проектом князя, який не лише пережив свого фундатора, а й став яскравим явищем європейської культури.

З підготовкою до друку Острозької Біблії пов'язана поява в Острозі друкарні. Першими її виданнями, ще до того, як була надрукована Біблія, став Буквар (1578) та «Новий Заповіт із Псалтирем» (1580). Останнє видання призначалося не лише для богослужбового застосування, а й для домашнього читання. У колофоні зазначено, що книга «почата і закінчена» за вказівкою В.-К. Острозького. Очевидно, було сподівання, що «Новий Заповіт із Псалтирем» стане підручною книжкою для українського духовенства і навчальним посібником для молоді.

Своєрідним доповненням до «Нового Заповіту із Псалтирем» можна вважати видання «Книжки, собрание вещей нужнійших…»

(1580). Часто цей твір розглядають як перший в історії кириличного книговидання алфавітно-предметний покажчик. І це дійсно так. Водночас «Книжка…» Тимофія Михайловича – якісно новий в українській літературі текст, що вміло поєднав західноєвропейські впливи із традиціями давньоруської книжності.

Взагалі традиція складати покажчики до біблійних книг, так звані «конкордації», у Західній Європі мала давнє поширення. Принаймні такі тексти в рукописному вигляді відомі ще з XIII ст., а в друкованому – з кінця XV ст. Проте, запозичивши із латинських джерел саму ідею видання й добір частин статей, Тимофій Михайлович не копіював праць своїх попередників. У нього є матеріали, що відсутні в західноєвропейських покажчиках, не кажучи вже про відмінну систему поділу: не на розділи й рядки, а на розділи та зачала.

За розміщенням матеріалу «Книжка…» є зручною для пошуку потрібних цитат під час релігійних полемік. У виданні підібрані фрази та словосполучення з «Нового Заповіту із Псалтирем» з посиланням на конкретні розділи й зачала. Наведені тут біблійні афоризми часто зустрічаємо у творах давньоруських книжників. У цьому, власне, слід вбачати продовження давньоруських книжних традицій.

З того ж періоду до нас дійшов (лише в одному примірнику!) твір під умовною назвою «Хронологія» (1581). Зазначено місце видання твору (Острог), а також його автор – Андрій Римша. Останній перебував на службі в литовських магнатів, прихильників протестантизму Радзивіллів і, ймовірно, теж сповідував протестантизм. «Хронології» належить першість окремої публікації поетичного твору у кириличному друкарстві. По суті це теж було нове явище в українській культурі. У творі в порядку місяців представлені найважливіші моменти з життя Христа. Хоча «Хронологія» і мала релігійне забарвлення, що цілком зрозуміло, однак вона не призначалася для богослужбових потреб. Це світський за характером приклад силабічного віршування, яке набуло поширення в XVI столітті.

«Хронологія» є важливою пам'яткою мови. Уперше в історії друкарства вона подає кирилицею народні назви місяців: «врєсєнь», «паздєрникъ», «грудєнь», «просинєцъ», «стычєнь», «люты», «марєцъ», «квєтєнь», «май», «чырвєцъ», «липєцъ», «сєрпєнь», за якими і подано окремі біблійні сюжети. Наведено також латинські і єврейські назви місяців.

Однак після видання Біблії Острозька друкарня на тривалий час (більше ніж на десятиліття) припиняє своє функціонування. Це, очевидно, мало причини як технічні, так і релігійно-політичні.

Документи дають підстави говорити про майнові непорозуміння між В.-К. Острозьким та І. Федоровим. На майно друкаря князь наклав арешт. І. Федоров, у свою чергу, як випливає з грамоти львівського єпископа Гедеона Балабана, забрав із Острога до Львова друкарські верстати. Звісно, В.-К. Острозький, маючи такі статки, міг найняти друкаря й закупити відповідне обладнання. Однак, певно, цього не зробив. Тому реальних острозьких друків у середині й кінці 80-х – на початку 90-х рр. XVI ст. не маємо. Правда, є документальна згадка, що князь мав друкарню в Костянтинові. Однак до нас не дійшли видання цієї друкарні. Тут слід пояснити, що Костянтинів (нині – Старокостянтинів Хмельницької області) – місто, яке піднялося завдяки Василю-Костянтину і відігравало важливу роль у захисті південних рубежів Волині. У місті був побудований величний замок. Також князь Василь-Костянтин намагався перетворити Костянтинів у культурний осередок.

Щодо релігійно-ідеологічних причин припинення друкарства в Острозі, то тут можна вважати певне зближення В.-К. Острозького з представниками вищого римо-католицького духовенства і переговори про унію церков. «Уніатський період» у житті князя тривав приблизно саме в той час, коли в Острозі припинила свою діяльність друкарня. Напевно, В.-К. Острозький не був зацікавлений у друкуванні видань, які викликали негативну реакцію з боку його тодішніх «конфесійних союзників».

Наступною острозькою публікацією після Біблії є невелика збірка полемічних творів Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» й «Календар римський новий», яка датована 1587 р. (хоча це могла бути не дата виходу у світ, а дата написання). Книга була передусім спрямована проти календарної реформи, яку проводила римо-католицька церква. Це рідкісне видання збереглося лише у двох примірниках. Очевидно, його наклад не був великим.

Загалом немає ясності про час та місце видання. Хоча безсумнівним є те, що твір був написаний у Острозі. Книга з'явилася в Україні. На нашу думку, це могло статися в Костянтинівській друкарні. Адже про Г. Смотрицького його син Мелетій писав, що той від «князя Острозького, воєводи київського забезпечений, при своєму земянському на Поділлі земельному наділі, не погірдливій маєтності, при костянтинівському тракті мешкав». Ця згадка, що автор «Ключа царства небесного» й «Календаря римського нового» мешкав недалеко від Костянтинова, дає підстави вважати, що він міг опублікувати свій твір саме в Костянтинівській друкарні. На користь цього говорить і хронологія.

Видання з'явилося близько 1587 р., а згадка про Костянтинівську друкарню припадає на 1588 рік.

Приблизно в той самий час, коли Г. Смотрицький створював збірку своїх полемічних творів, його соратник по Острозькому релігійно-культурному осередку Василь Суразький пише один із перших в українській літературі полемічних творів, де предметно обговорювалися богословські питання. Це – «Книжиця» (в шести розділах), більш відома під назвою «Про єдину істинну православну віру». На титулі видання зазначений рік – 1588-й. Однак існує припущення, що твір видрукували на десять років пізніше, у розпал полеміки між православними й уніатами.

Острозька друкарня, певно, відновила свою діяльність десь близько 1594 р. Саме з березня того року вона випустила об'ємний друк на 604 аркуші – «Книгу про піст». Як зазначено в цьому виданні, книга вийшла за повелінням та коштом князя В.-К. Острозького. Вона складається із трьох частин, перед кожною наведені передмова і зміст. Це видання є перекладом праць про філософію аскетичного чернечого життя візантійського богослова, архієпископа кесарійського Василія Великого (близько 330—379 рр.), одного з найавторитетніших східних отців церкви, творчість якого була відома у нас ще від часів Київської Русі. Василія Великого справедливо вважали фундатором чернечих орденів на Сході й Заході. Цікаво, що острозьке видання «Книги про піст» орієнтувалося не лише на східні грецькі списки, а й на західноєвропейські. Книга збереглася у великій кількості, понад сто примірників, що свідчить про чималий наклад і її популярність. Можна припустити, що наклад видання становив близько 1000 примірників – як на той час, дуже багато. Відповідно, на цей друк були затрачені великі гроші, що свідчить про важливість книги для В.-К. Острозького. Дослідники твердять, ніби один із примірників книги князь особисто подарував Лжедмитрію I (Григорію Отреп'єву), котрий певний час перебував у Острозі. Як свідчить дослідження покрайніх записів одинадцяти примірників «Книги про піст», що зберігаються у львівських збірках, це видання мало значну популярність не лише серед ченців і священиків, а й з-поміж купців, військових, міщан.

До корпусу книг святоотцівської літератури, виданої в Острозі, належить і «Маргарит» Іоана Златоуста. Цей друк побачив світ у 1595 р. і, як зазначається в самому тексті, «накладом благочестиваго і христолюбиваго князя Константина, в святому хрещенні нареченного Василієм, княжати Острозького…». Уміщений тут також фамільний герб князів Острозьких. Книга, як і попереднє видання Василія Великого, є значною за об'ємом (усього 545 аркушів). Включає сорок чотири проповіді Іоана

Златоуста, в тому числі й полемічного спрямування. Збережена у відносно великій кількості примірників, книга «Маргарит», імовірно, теж була надрукована великим тиражем, який міг сягати 1000 примірників. Усе це свідчить про те, що на видання книги були затрачені чималі кошти. Збереглися примірники «Маргарита» з цікавими маргінальними записами, які засвідчують, що книга активно читалася й поширювалася.

Закономірно виникає питання, чому в 1594 і 1595 рр. поспіль в Острозькій друкарні вийшли два багатотиражні дорогі видання творів східних отців церкви? Очевидно, це було викликано тим, що саме в цей період активно розгортався унійний процес і князь В.-К. Острозький був зацікавлений у тому, щоб максимально зберегти східну традицію в об'єднаній церкві. Цьому мали б посприяти названі видання.

Наступні видання, що були підготовлені, а частково й надруковані в Острозі, пов'язані з укладенням Берестейської церковної унії 1596 р. І якщо до того часу Василь-Костянтин не вступав у полеміку, то тепер під його керівництвом і на його гроші було надруковано низку творів полемічного характеру.

Відразу після офіційного проголошення унії на соборі в Бресті в 1596 р. за підтримки В.-К. Острозького був опублікований твір «Екзетезис…», що містив документальні матеріали, у яких висвітлювався хід Берестейського антиуніатського собору 1596 р., наводилися документи, прийняті на ньому. Укладений твір був у Острозі, але надрукований у Кракові польською мовою в друкарні протестанта-антитринітарія Олексія Родецького. У цій же друкарні польською мовою опублікували в 1597 чи 1598 р. полемічний твір «Апокрисис…» під псевдонімом Христофора Філалета. Це ґрунтовний і об'ємний твір, у якому велася мова переважно про юридичні аспекти запровадження унії. Про важливість цього твору свідчить те, що його переклали й видали давньоукраїнською мовою в 1598 чи 1599 р. в Острозі (знову ж таки за підтримки В.-К. Острозького).

У контексті полемічної боротьби кінця XVI ст., до якої В.-К. Острозький мав безпосередню причетність, слід осмислювати появу інших полемічних видань Острозької друкарні. Передусім слід наголосити на «Книжиці» (в десяти розділах) (1598), куди ввійшли вісім послань патріарха Мелетія Пігаса, послання самого В.-К. Острозького, анонімне послання, написане Іваном Вишенським від імені афонських ченців, а також на «Отпис… на лист… Іпатія…» (1598) анонімного автора, що сховався під псевдонімом Клірика Острозького.

Загалом 1598 р. виявився дуже плідним для Острозького релігійно-культурного осередку. Окрім названих полемічних

творів, саме цього року були видані дві важливі книги, які використовувалися православною церквою в богослужбових, а також навчальних цілях. Це Часослов і «Правило істинного живота християнського» (Псалтир з возслідуванням). Щодо останньої книги, то це чимале за обсягом видання (загалом – 496 аркушів). Кількість збережених примірників дає підстави говорити про відносно значний наклад – кілька сотень. У книзі спеціально вказується, що надрукована вона на кошти В.-К. Острозького. Вміщений тут також герб Острозьких. Тобто книга презентувалася як значиме для Василя-Костянтина видання. Вказані друки засвідчили, що, окрім полеміки з уніатами, для В.-К. Острозького актуальним у кінці 90-х рр. XVI ст. стає вдосконалення церковного життя, намагання зробити православну церкву «конкурентноздатною» щодо інших конфесій.

Після 1598 р. Острозька друкарня, випустивши чимало продукції, ніби «замовкає». Звісно, це не означає, що вона обов'язково припинила свою діяльність. Можливо, друковані в той час у ній книги просто не дійшли до нас. Наприклад, такими могли бути букварі. До речі, два виданих 1598 р. букварі збереглися до нашого часу.

З 1602 р. до нас дійшло ще одне видання Часослова. Після цього релігійно-культурний осередок із Острога переноситься на короткий період часу у Дерманський Троїцький монастир. Тут же організовується і друкарня. Щодо того, з чим це було пов'язано, в літературі є різні припущення.

9 червня 1602 р. монастир отримав грамоту від В.-К. Острозького, у відповідності з якою став спільножительним, тобто зі спільним майном, строгими правилами співжиття. Перевага віддавалася тим ченцям, які зналися в науках, знали «словенську», грецьку та латинську мови. У Дермані було зібране ціле гроно видатних інтелектуалів, які працювали на користь православної церкви.

Дослідники припускають, що першим дерманським виданням була книга Мелетія Пігаса «Діалог, або Розмова про православну і справедливу єдину віру», що побачила світ у 1603 р. Однак це видання не дійшло до нас. Опосередкованим підтвердженням того, що воно існувало, є лист князя В.-К. Острозького від липня 1602 р., де він просив львівських братчиків переслати йому грецький друкарський шрифт, оскільки хотів «Розмову» від блаженного Мелетія «проти схизматиків та інших сектантів, написану в друк по-грецьки, і по-руськи пустити». «Діалог…» мав полемічне спрямування, і його видання слід сприймати в контексті антиуніатської боротьби.

Першим відомим друком Дерманської друкарні вважається

«Лямент дому княжат Острозьких…» (1603) над померлим князем Олександром Острозьким. До нас дійшов лише один примірник цього видання, який зберігається в Народній бібліотеці у Софії. Подібного штибу вірші на похорон дістали поширення в польській, а відповідно, й українській літературі того часу. У них, як правило, зверталася увага на чесноти померлого; померлий же звертався з уявними словами до родичів, нащадків; відповідно, вони зверталися до нього.

Одним із головних видань Дерманського осередку став «Октоїк, сиріч осьмогласник…» – богослужбове видання, яке включало чинопослідування вечірні, повечір'я, заутрені та літургії, змінні впродовж року. Усі піснеспіви розділені на вісім гласів, звідки утворилася й назва. Автором твору вважається Іоан Златоуст. «Октоїки» («Осьмогласники») широко використовувалися у православній церкві. Як і острозькі видання, дерманський «Октоїк…» містив передмови (віршовані й прозові) і післямову. На титулі книги зазначено початок друкування – 12 квітня 1603 р., а в післямові дату закінчення – 12 вересня 1604 р. На звороті титулу вміщено герб В.-К. Острозького та вірші на цей герб українською книжною мовою.

Останнє відоме дерманське видання – «Лист Мелетія, святійшого патріарха олександрійського до велебного єпископа Іпатія Потія…» (1605). Переклад цього листа здійснив Іов Борецький – у майбутньому митрополит київський. Видання містило передмову, підписану «Даміан, недостойний пресвітер», тобто Д. Наливайко. Був там також вірш на герб Острозьких. Твір мав полемічний характер.

У 1604—1605 рр. Дерманський осередок припиняє свою діяльність, і знову Острог стає центром православних інтелектуалів. Відновлює свою діяльність і Острозька друкарня. Ще за життя В.-К. Острозького в ній вийшло дві відомі нам книги. У 1606 р. побачив світ «Молитовник…» (Требник). Обсяг видання становить 252 ненумерованих аркуші. У ньому розміщений герб В.-К. Острозького. Складається книга з чинів та молитов на повсякденні потреби – хрещення, вінчання, поховання, освячення житла, води і т. ін. Є в ній передмова, підписана Д. Наливайком. Очевидно, саме він готував видання до друку.

Ще одне цікаве видання, підготовлене Д. Наливайком, яке вийшло за життя В.-К. Острозького, – «Лікарство на оспалий умисел чоловічий». Твір видрукувано форматом на 183 аркушах 29 липня 1607 року в Острозькій друкарні. На звороті титулу вміщена гравюра герба Василя-Костянтина. «Лікарство…» не призначалося для літургічних цілей. Воно використовувалося як лектура повчального й частково навчального характеру.

Деякі твори, що готувалися до друку в Острозі або у володіннях В.-К. Острозького, так і лишилися в рукописах або були видані в інших місцях. До них належить «Номоканон», переписаний у 1593 р., «Діоптра» Віталія Дубенського, що була написана близько 1605 р., а видана у Єв'ї (Вівесі) у 1612 р., «Бесіди» Іоана Златоуста, надруковані у Києві в друкарні Печерської лаври в 1623 р., «Бесіди» Макарія Єгипетського, що побачили світ у братській Віленській друкарні в 1627 р., тощо.

Культурні проекти В.-К. Острозького фактично були новаторськими для східноєвропейського регіону. Вперше була заснована школа вищого типу, вперше видрукували повний текст Біблії старослов'янською мовою, в Острозі з'явилася одна з перших кириличних друкарень, яка проіснувала тривалий час (кілька десятиліть). Ці проекти і своєю масштабністю, і своїм новаторством суттєво вплинули на українську культуру, а також на культури православних народів Сходу Європи.

Василь-Костянтин Острозький і Берестейська церковна унія

Питання унії православної та католицької церков посідали важливе місце в житті В.-К. Острозького, і саме на нього найбільше звертали увагу дослідники. Це питання стало для князя актуальним у другій половині 70-х рр. XVI ст. У 1577 р. побачила світ книга єзуїтського ідеолога П. Скарги «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем…», присвячена князю.

У передмові автор писав: мовляв, добре пам'ятає, як на похороні Яна Криштофа Тарновського князь уважно слухав його проповідь і навіть захищав його від закидів «єретиків», тобто протестантів, а потім хотів запросити його і ще одного знаючого католицького богослова до себе на бесіду. П. Скарга говорить: оскільки це не відбулося, то він викладає на письмі те, що хотів би тоді сказати усно.

Книга П. Скарги розділена на три глави. У першій автор говорить про те, що існує лише одна істинна церква на чолі з Римським Папою. У другій ідеться про «відступництво» греків від єдності Божої церкви та апостольської столиці, тобто Рима. Тут викладається історія взаємовідносин константинопольських патріархів з римськими папами. При цьому цікаво зазначити, що автор часто апелював до творів східних отців церкви. Тут також говориться про те, що греки за відступництво були покарані турецькою неволею. Отже робився натяк, що коли русини й далі триматимуться грецької віри, то можуть потрапити в турецьку неволю.

Основною в книзі є третя глава. Назва її красномовно промовляє: «Про пересторогу й нагадування народам руським, що тримаються греків, аби з церквою та столицею римською поєдналися». Тут П. Скарга не лише намагався обґрунтувати необхідність унії для «народу руського», передусім українців та білорусів, а й визначити шляхи досягнення цієї мети.

Автор, зокрема, прагнув показати «неістинність» православної церкви, визначивши в її догматичних положеннях та богослужінні 19 помилок. Він прагнув довести, що православні не можуть розраховувати на спасіння через свої «помилки». Тобто православна церква розглядалася як «неістинна», котра не має ніякої цінності в порівнянні з римо-католицькою. Такі міркування, зрозуміло, звучали образливо для В.-К. Острозького, який тоді виношував плани щодо лідерства в православному таборі.

Яка ж була реакція князя на цю книгу? Судячи з його

конкретних дій, різко негативною. До нас дійшли деякі листи Андрія Ярославського до В.-К. Острозького, із яких випливає, що останній доручив підготувати відповідь на книгу «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем…» своєму слузі Мотовилу. Щоправда, ця полемічна відповідь до нас не дійшла. Своєрідною відповіддю П. Скарзі стала організація слов'яно-греко-латинської академії в Острозі і видання Острозької Біблії.

Відверту антиуніатську позицію В.-К. Острозький займав до 1583 р. Саме цього року князь вступив у переговори з представниками Римського Папи, зокрема нунцієм А. Болоньєтті та спеціальним посланцем папського двору в Східній Європі, єзуїтом А. Поссевіно. Ці переговори велися щодо календарної реформи та унії. Князь пішов на контакт, оскільки в нього були серйозні майнові інтереси в Священній Римській імперії, які, він сподівався, може допомогти вирішити Папа. Річ у тім, що в спадок від Яна Тарновського він отримав маєток Раудніце в цій державі. Однак не міг вступити у володіння ним.

Про переговори В.-К. Острозького з представниками Римського Папи судять на основі листів А. Болоньєтті та А. Поссевіно. Однак повністю довіряти викладеній у ній інформації не слід. І річ не лише в тому, що вона подавалася із суб'єктивних позицій представників Папської курії, коли іноді бажане видавалося за дійсне. В.-К. Острозький вів свою дипломатичну гру, готовий був давати деякі обіцянки, котрі, звісно, не завжди мав намір виконувати, декларувати речі, які могли сподобатися папським представникам, і т. п. Під час переговорів князь виявляв обережність, очевидно, чекаючи реальних кроків від своїх партнерів. Насправді таких кроків не було. Кожна сторона вела свою гру.

1585—1593 рр. були періодом, коли Василь-Костянтин не виявляв ніякого інтересу до унійної ідеї. Також спостерігалося припинення інтенсивних контактів між ним і Папською курією, на що були різні причини. У 1585 р. помер папа Григорій XII, який бачив у особі В.-К. Острозького свого прихильника. У наступному, 1586 р. помер король Стефан Баторій і розгорілася боротьба за вибір нового короля, у якій активну роль відігравала Папська курія. Про непопулярність у середовищі В.-К. Острозького в той час унійної ідеї свідчить поява полемічних творів Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587) та В. Суразького «Книжиці» (в шести розділах) (1588).

У цей період у житті православних Речі Посполитої відбулася значна подія. Уперше в східнослов'янський регіон, на свою канонічну територію, завітав константинопольський патріарх Єремія II Транос. Сталося це відразу після його повернення на

патріарший престол у 1588 р. Прибув він на українські землі, прямуючи в Московію за грошовою допомогою. Є відомості, що в той час він зустрічався з коронним канцлером Яном Замойським і навіть виявив готовність (правда, досить неясну) щодо перенесення центру патріархату на територію Речі Посполитої.

Однак дипломатичне ставлення до патріарха та відсутність твердої позиції щодо перенесення патріархату на терени Речі Посполитої призвели до того, що цей шанс, який би мав дуже вагомі наслідки для історії православної церкви та її відносин із католицькою, був безповоротно втрачений. Під час перебування патріарха в Москві на нього був учинений сильний тиск, і в січні 1589 р. він виступив засновником Московського патріархату, висвятивши першого московського патріарха Іова.

Повертаючись із Московії через землі Речі Посполитої в 1589 р., Єремія II Транос здійснює тут, у Київській митрополії, низку своєрідних «реформ». Власне, ці «реформи» переважно звелися до персональних ієрархічних змін та розширення прав деяких церковних братств.

Розширивши права Львівського та Віленського братств, які навіть отримали право ставропігії і могли не підпорядковуватися місцевим єпископам, а також ввівши нову церковну посаду – екзарха, власне, свого представника в Київській митрополії, Єремія II Транос свідомо чи несвідомо призвів до дезорганізації православної церкви на Русі. Створювалися три автономні центри управління – митрополит з єпископами, екзарх та ставропігійні братства.

Яке було ставлення В.-К. Острозького до цих «реформ» Єремії II Траноса? Судячи з деяких документальних свідчень, загалом позитивне. Він підтримував жваві контакти з Львівським та Віленським братствами, які отримали ставропігії. Можливо, князь навіть спробував скористатися цими «реформами». Показово, що екзархом став наближений до В.-К. Острозького чоловік – єпископ К. Терлецький. І все ж ці «реформи» могли викликати незадоволення з боку князя. Адже він вважав себе протектором православ'я в Речі Посполитій і подібні кадрові зміни в церкві мали б ним узгоджуватися – так принаймні він вважав. А чи узгоджувалися – дуже сумнівно. Утім, В.-К. Острозькому не було сенсу йти на відкритий конфлікт з патріархом.

І все ж безцеремонне втручання патріарха в справи Київської митрополії, у якій за століття відносно автономного існування від Константинопольського патріархату склалися вже свої традиції, викликало незадоволення з боку єпископату. Саме «реформи» Єремії II Траноса стали однією з серйозних причин, які підштовхнули православних ієрархів Речі Посполитої до унії.

Проте були й інші причини. У цьому разі спрацював цілий комплекс чинників. Це і тиск на православних з боку католиків, і їхня неспроможність на рівних конкурувати з конфесійними противниками (не лише з католиками, а й протестантами). Зрештою, в політичному плані становище православних у Речі Посполитій виглядало не найкращим чином. Їхній конфесійний центр знаходився в Туреччині – ворожій Речі Посполитій державі. Також у зв'язку з утворенням Московського патріархату зростала можливість тиску на них по релігійних каналах з Московії.

На початку 90-х рр. XVI ст. вище католицьке духовенство Речі Посполитої знову повертається до ідеї унії. У 1590 р. вийшло друге видання книги П. Скарги «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем…». На цей раз воно було присвячене не В.-К. Острозькому, а королю Сигізмунду III Вазі. У присваті П. Скарга наводив пряму паралель між державною та релігійною єдністю Речі Посполитої, закликаючи короля боротися за унію і надавати високі державні посади православним лише в разі їхнього поєднання з римською церквою.

Не випадково в 1590 р. в середовищі православного єпископату Київської митрополії починаються консультації щодо укладення унії. На початку року перемовини щодо цього велися в Белзі. А 24 червня відбувся синод єпископів у Бересті, де вони письмово задекларували свою прихильність до унії (не підписалися двоє відсутніх – митрополит М. Рогоза й єпископ володимирський та берестейський Мелетій Хребтович). Керівником синоду був луцький єпископ К. Терлецький. Після цього почалися відповідні перемовини єпископів з королем.

Чи знав В.-К. Острозький про уніатську діяльність єпископату й переговори ієрархів з вищими державними достойниками? Із полемічної літератури, зокрема із уже згадуваної «Перестороги», випливає, що ні: мовляв, князь стояв осторонь цього і навіть не був поінформованим. Насправді ситуація видається дещо іншою. Промотором унійної діяльності серед єпископату виступав К. Терлецький – людина, наближена до В.-К. Острозького й багато чим йому зобов'язана. Тому цілком логічним видається, що К. Терлецький координував свої дії з князем. Інша річ, що В.-К. Острозький дистанціювався від цієї справи. Він спостерігав за розвитком подій, чекаючи на момент, потрібний для «ключового» втручання.

Такий момент, на його думку, настав у 1593 р. На той час унійний процес пройшов початковий етап і постало питання про конкретні форми реалізації унії. Цього ж року єпископом володимирським та берестейським висвятили Іпатія Потія, який перед тим займав високе становище у владній ієрархії Речі

Посполитої – був сенатором і берестейським каштеляном. Водночас він мав славу освіченої людини. Ця кандидатура була підтримана В.-К. Острозьким, а також узгоджена з королем. Очевидно, існували негласні домовленості, що саме І. Потій виступить лідером православних ієрархів і доводитиме унійну справу до свого логічного завершення. Не випадково саме до нього звернувся з листом від 21 червня 1593 р. В.-К. Острозький, у якому запропонував свій проект унії.

Цей проект дістав неоднозначну оцінку в літературі. Православні й близькі до них автори намагалися не звертати уваги на цей «прикрий факт». Адже він свідчив про унійні плани князя і псував його образ як «твердого захисника православ'я». Католицькі, зокрема польські, автори, навпаки, концентрували увагу на цьому епізоді, вбачаючи в ньому вияв уніатських устремлінь В.-К. Острозького. Є й така версія, що план універсальної унії князя був не чим іншим, як підступом чи навіть провокацією. Також в історіографії набула поширення думка про утопічність проекту В.-К. Острозького.

На нашу думку, проект універсальної унії В.-К. Острозького є результатом дії кількох чинників – не стільки внутрішніх (погляди й переконання князя), скільки зовнішніх (конфесійна та політична ситуація). І хоча в ньому є елементи утопічності, своєрідна вимога неможливого, проте ця утопічність була складником дипломатичної гри князя. Щодо більшості пунктів проекту, то вони виглядають цілком реалістично.

З самого початку листа В.-К. Острозький подає своє розуміння церкви. Веде мову про її занепад і заявляє, що прагне «розширення матері нашої святої церкви, вселенської, апостольської східної». Тут слід звернути увагу на означення церкви. Вона характеризується як апостольська – тобто така, що веде безперервну традицію з апостольських часів, вона ж є вселенською. І водночас східною. Тобто східна (православна) церква нічим не поступається й стоїть на рівні з католицькою. Загалом такі означення випливають із церковної традиції. Однак дещо незвично виглядає представлення її в образі матері. Це, радше, вияв місцевої ментальної традиції. З часом образ матері-церкви знайде втілення у відомому полемічному творі вихованця Острозької академії М. Смотрицького «Тренос…».

Церква східна (православна), мається на увазі Константинопольський патріархат, виступає як головна серед інших церков. Щодо «римлян», то вони трактуються князем як «схизматики», котрі відділилися завдяки «єретикам». Але раніше вони «були братами» для православних.

Тепер і «брати», і «єретики» однаково переслідують

православну церкву, а це веде до її занепаду. В.-К. Острозький малює невтішну картину: мовляв, «люди нашої релігії» занепали, не шанують своєї віри, ліниві, недбалі, не дбають про «повинності християнські» й «віру свою старожитню», а навіть насміхаються з неї і йдуть у різноманітні секти. У листі В.-К. Острозького навіть звучать апокаліптичні нотки. Мовляв, усе впало, зі всіх боків біда, і якщо далі не бачитимемо цього, то хто знає, який кінець із нами буде. Дійсно, в цих міркуваннях знайшов відображення реальний стан речей православної церкви в Речі Посполитій, коли вона здавала позиції католикам і протестантам.

Вихід із ситуації В.-К. Острозький бачив у єдності з колишніми «братами», проте на рівних, а не шляхом приєднання до католиків. При цьому князь вважав, що до унії з католиками мають приступити не лише православні Речі Посполитої, а й православні інших держав. Він, зокрема, закликав єпископа І. Потія їхати до Московії й вести переговори з великим князем Московським.

Також говорив, що необхідно знайти порозуміння зі східними патріархами й волохами (молдаванами та румунами).

В.-К. Острозький пропонував сім пунктів, які передбачали унію з католиками:

«1. Передусім аби ми при всіх обрядах своїх, як Церква Східна, цілком лишилися.

2. Аби пани римляни церкви наші й надання для них на свої костели не забирали.

3. Аби після установлення згоди, якщо після цього хто з наших до римської Церкви перейти захоче, не приймати, власне, при укладенні шлюбу, як то чинили звично.

4. Аби духовні наші в такому ж пошанівку, як і їхні, були, а власне, митрополит і владики в раді й сеймах місце мали, хоча й не всі.

5. Потреба, щоб до патріархів послати, щоб вони до згоди схилилися і щоби ми одним серцем і одними устами Пана Бога хвалили. Потреба і до Московії і до Волохів послати, щоб вони на одне з нами згодилися.

6. Потреба також дещо виправити деякі речі в церквах наших, власне, щодо таїнств та інших вимислів людських.

7. Про заснування шкіл та вільних наук, а власне, для освіти духовних велика є потреба, щоби ми мали вчених пресвітерів, добрих проповідників, бо за тим, що не маємо наук, велике грубіянство серед наших духовних множиться».

Цей проект виявляється цікавим у багатьох моментах. По-перше, пропонувалося здійснити об'єднання церков як рівний із рівним. По-друге, В.-К. Острозький хотів зорганізувати такий собі

«фронт» православних церков, з допомогою якого легше було б досягнути рівноправної єдності з католиками. Наскільки реально було створити такий «фронт», говорити важко. Однак спроба зорганізувати його змусила б католиків піти на деякі поступки. На жаль, цього не зрозуміли чи не захотіли робити православні єпископи. По-третє, князь хотів зробити православну церкву в Речі Посполитій недоторканною для католиків – не лише зберегти в ній східну обрядовість у цілісності, а й не допустити конверсії та перехід церковної власності католикам. По-четверте, зміцнити православну церкву, зробити її більш конкурентноздатною, а ієрархію більш впливовою.

Словом, збагнувши, що треба йти на порозуміння з католиками, В.-К. Острозький прагнув «виторгувати» якомога кращі умови для православної церкви. У тому сенсі його дійсно можна було б вважати «патріотом православ'я». Не відомо, чи наполягав би він на всіх цих пунктах, але якби єпископи взяли його унійну програму за основу, можна було б досягнути єдності на значно кращих умовах, ніж це сталося в Бересті в 1596 році.

Однак це не означає, що унійна програма В.-К. Острозького не мала значення. Частково вона була використана єпископами. Зрештою, антиунійна боротьба, біля витоків якої стояв В.-К. Острозький, сприяла тому, що католики змушені були піти на поступки православним, і це, зрештою, посприяло тому, що православні українці й білоруси змогли зберегти свою конфесійну і пов'язану з нею в ті часи етнічну ідентичність.

Виходячи з вищесказаного, можемо констатувати, що В.-К. Острозький об'єктивно був захисником православної церкви і виступав проти унії з католиками – особливо в такій формі, яка передбачала підпорядкування православних католикам. Тому він не сприйняв у кінці 70-х рр. XVI ст. унійну концепцію П. Скарги, яка трактувала православних «людьми другого сорту», такими, що помиляються. Якщо князь ішов на переговори щодо унії, то вважав за потрібне відстоювати інтереси Русі, в тому числі й свої особисті, пов'язані зі своїм князівством. Зрештою, під тиском обставин (конфесійних, політичних, культурних) він змушений був прийняти ідею унії, однак запропонував її в такій формі, яка б забезпечувала подальше існування православної церкви без покатоличення при збереженні її ідентичності.

Унійний проект В.-К. Острозького не був прийнятий православним єпископатом Речі Посполитої. А князь опинився на маргінесі унійного процесу. Єпископи фактично почали вести свою гру.

Чому так сталося? Тут існувало кілька причин.

Католицька сторона була зацікавлена в тому, щоб

маргіналізувати роль В.-К. Острозького, оскільки вимоги його видавалися «дуже високими». Католицький клір все-таки виношував план, що унія стане засобом покатоличення православних Русі. На таких позиціях стояв П. Скарга, який був наближений до короля Сигізмунда III Вази і виступав одним із промоторів унії з католицького боку.

Католиків влаштовувала партикулярна унія, тобто підпорядкування православних Русі католицькій церкві. Такий варіант загалом був прийнятним і для православного єпископату. Саме в такій формі унія здійснилася на Берестейському соборі 1596 року.

Певну роль могли відіграти й суто суб'єктивні чинники, зокрема конфлікт між В.-К. Острозьким та К. Терлецьким на майновому ґрунті, який виник між ними у 1594 році.

У грудні 1594 р. в Торчині, у маєтку луцького католицького єпископа Б. Мацієвського, був складений у присутності К. Терлецького та І. Потія документ, у якому йшлося про укладення партикулярної (часткової) унії. Цей документ дістав назву Торчинського маніфесту і вважається важливим етапом в унійному процесі. К. Терлецькому доручили збирати підписи єпископів під маніфестом, що він і зробив.

Торчинський маніфест суперечив плану універсальної унії В.-К. Острозького. Тому, за словами папського нунція Дж. Маласпіни, К. Терлецький боявся гніву князя. Однак саме Торчинський маніфест був покладений в основу переговорів, які вели православні єпископи К. Терлецький та І. Потій із католицькою стороною. У червні 1595 р. єпископи-уніати підписали «Артикули», тобто пункти, на основі яких передбачалося здійснення унії, та лист до Папи Климента VIII.

Що спільного та відмінного між цим документом та планом універсальної унії В.-К. Острозького? Спільним було те, що в обох документах передбачалася непорушність православної обрядовості й традицій, вимога надати православним єпископам місця в сенаті, заборона конверсій на католицизм, недопущення відібрання католиками храмів і маєтностей у православних. Є в «Артикулах» положення й про розвиток релігійної освіти, як і в плані В.-К. Острозького.

Однак є й відмінності. По-перше, якщо план В.-К. Острозького передбачав єдність церковну на засадах рівності, то тут передбачалося підпорядкування єпископату Римському Папі. По-друге, якщо план В.-К. Острозького орієнтував на спільні дії православних Речі Посполитої з православними інших країн, зокрема зі східними патріархами, то в «Артикулах» бачимо намагання ізолюватися від православних ієрархів Сходу. Також у

«Артикулах» прочитується прагнення єпископів обмежити вплив світських осіб на церкву. Зрозуміло, це не влаштовувало В.-К. Острозького, котрий, як і інші світські землевласники, вважав за потрібне не лише протегувати церкві, а й втручатися в справи церковні.

У другій половині 1595 р. унійний процес вступив у завершальну стадію. 28 липня Сигізмунд ІІІ підписав два листи з питань унії, адресувавши їх В.-К. Острозькому та митрополиту М. Рогозі. К. Терлецький та І. Потій мали вирушити в Рим для остаточного узгодження й підписання унійних документів. У такій ситуації князь зайняв різко негативну позицію щодо уніатів.

Про причини такої різкої антиуніатської позиції в дослідників існують різні версії. Автори проправославної орієнтації бачать у цьому вияв послідовної політики В.-К. Острозького, якого вони вважають стовпом православ'я. Католицькі, греко-католицькі та близькі їм дослідники, навпаки, в цьому вбачають непослідовність, часто акцентуючи увагу на тому, що в цьому випадку спрацювали амбіції князя, його образа на єпископів, котрі без його відома довели унійну справу до завершення. На нашу думку, все ж неприйняття єпископатом ідей універсальної унії підштовхнуло його до боротьби з партикулярною унією, на яку пішли ієрархи. Справді, бачення церкви в єпископів та В.-К. Острозького було різним. Для перших вона фактично була частиною католицької церкви, де пріоритет надавався духовним особам. Для другого – по суті автономною церквою, пов'язаною з іншими православними церквами, у якій світські особи відіграють важливу роль.

Далеко не останню роль у антиуніатстві князя зіграли й суб'єктивні чинники. Адже ініціатори унії, К. Терлецький та І. Потій, були багато чим зобов'язані йому в плані своїх церковних кар'єр. Тепер, ігноруючи його, вони вирішували унійні питання, котрі безпосередньо стосувалися його як протектора православної церкви.

У ситуації, що склалася в середині 1595 р., В.-К. Острозький відчував себе ошуканим та проігнорованим. Його поставили перед фактом, що справа унії вирішилася без нього. Тоді він поставив вимогу скликати православний собор перед тим, як ієрархи поїдуть до Рима, і обговорити на ньому питання унії. Однак собор був зірваний. Утім це не стримало від поїздки єпископів.

Не дивно, що князь ладний був удатися до вкрай радикальних кроків. Він шукав союзників з-поміж протестантів-кальвіністів і готовий був їхати на їхній синод. Виношувалися навіть плани збройного виступу проти уніатів. Та все ж заходи В.-

К. Острозького не справили належного враження. Королівська влада в цій ситуації вирішила продемонструвати твердість. 24 вересня 1595 р. Сигізмунд ІІІ підписав універсал про унію православної церкви Речі Посполитої з церквою католицькою. Унійна справа вийшла на фінішну пряму.

І. Потій та К. Терлецький здійснили поїздку до Рима, де вони 23 грудня 1595 р. мали аудієнцію в Папи, принісши йому клятву на засіданні конгрегації кардиналів, а також передали Папі унійні документи. У березні 1596 р. єпископи вирушили додому. Якраз тоді, з 26 березня, у Варшаві почав свою роботу сейм, який тривав до 6 травня. На ньому православні делегати вимагали від короля зміщення із єпископських кафедр І. Потія й К. Терлецького, але дістали відмову. Тоді вони заявили, що не будуть підпорядковуватися єпископам-уніатам. 6 і 7 травня були внесені протестації В.-К. Острозького й Г. Гойського, у яких різко засуджувалося укладення єпископами унії.

На початку травня єпископи-уніати прибули в Україну. Вони разом із католиками почали активно готуватися до православного собору, на якому мав би бути проголошений акт унії. До собору готувалися і їхні противники на чолі з В.-К. Острозьким, залучивши до нього протосингела константинопольського патріарха Никифора.

Оскільки традиціоналісти й уніати не змогли досягнути порозуміння, у Бересті в жовтні 1596 р. відбулося два собори – уніатський та антиуніатський. Офіційне відкриття уніатського собору відбулося 8 жовтня в церкві Св. Миколая. Він мав формально-показовий характер. На ньому урочисто оголосили унійний акт. Це відбулося 9 жовтня. Собор також наклав анафему на єпископів, що не підтримали унію, та інших осіб, які взяли участь у паралельному антиуніатському соборі.

Альтернативний антиуніатський собор відбувався в будинку пана М. Райського, де зупинився В.-К. Острозький. Існують свідчення, що князь на собор прибув з великим почтом озброєних людей. Як писав І. Потій, «з гарматою, татарами, з гайдуками, з козаками», тому люди В.-К. Острозького могли уніатів, «як мух, подавити». Однак і уніатська сторона теж прибула з великою кількістю озброєних охоронців. Це можна сприймати як демонстрацію сили з одного й другого боку.

В.-К. Острозький брав активну участь у роботі антиуніатського собору. На цьому соборі були представлені як духовні, так і світські особи. Духовним колом собору керував протосингел константинопольського патріарха Никифор. Був там також протосингел олександрійського патріарха Кирило, белградський митрополит Лукаш, перемиський єпископ М.

Копистенський, архімандрити низки монастирів, а також різні священнослужителі. Саме ці особи підписалися під заключним документом собору «Апофазисом», у якому наказувалося «позбавити митрополита Михайла» та єпископів-уніатів «будь-якого архієрейського становища і урядування та єпископського звання і будь-якого нашого духовного стану». Собор у складі всіх учасників (як духовних, так і світських) прийняв три ухвали – синодальний універсал, протестацію в головний трибунал та інструкцію делегатам до короля. Усі ці документи підписав В.-К. Острозький.

Після Берестейського собору антиуніатська діяльність князя здійснювалася за кількома напрямками: це різноманітні антиуніатські акції на сеймах та сеймиках, до яких він мав безпосереднє відношення; намагання змобілізувати широкий антикатолицький фронт, залучивши до нього протестантів; стимулювання та видання антиуніатської полемічної літератури; підтримка Львівського й Віленського братств як дійових осередків антиуніатської опозиції; протидія єпископам-уніатам, що виражалося у вилученні в них церковних маєтків і навіть у збройних нападах на їхні володіння й на них самих; підтримка й захист православних монастирів, котрі стали важливими осередками антиуніатської боротьби. Звісно, В.-К. Острозькому, якому в той час було понад сімдесят років, важко було здійснювати всі ці акції. Чималу допомогу в антиуніатській боротьбі надавав йому син Олександр, поки не помер у 1603 р. Іноді навіть дивно, що в такому похилому віці князь зміг стільки зробити.

Важливим моментом в антиуніатській боротьбі В.-К. Острозького став варшавський сейм, що відбувся в березні 1597 р. Православні на чолі з В.-К. Острозьким сподівалися взяти реванш і добитися відміни на офіційному урядовому рівні ухвал Берестейського уніатського синоду. На сеймі мало вирішуватися питання про участь Речі Посполитої в антитурецькій коаліції, яку підтримували і Папа, і король Сигізмунд III Ваза. Звісно, влада була зацікавлена у вирішенні цього питання на свою користь і потребувала підтримки православних делегатів. Останні ж, у свою чергу, сподівалися, що король піде їм на поступки в унійному питанні.

На жаль, під час роботи сейму православні допустили низку помилок, що в кінцевому рахунку призвело до їхньої поразки. Цьому сприяло також те, що на боці короля та уніатської партії виступив впливовий політик, коронний канцлер Ян Замойський, який мав у той час непорозуміння з В.-К. Острозьким.

Бажаючи відволікти учасників сейму від питання унії,

уніатська партія (передусім це стосується Я. Замойського) спровокувала так званий процес Никифора. Патріаршого протосингела, який виступав одним із керівників Берестейського антиуніатського синоду, звинуватили в шпигунстві на користь Туреччини. І хоча його вина не була доведена, однак від В.-К. Острозького вимагали видачі його польській владі, що й було зроблено князем. Зрештою, Никифора кинули у в'язницю, де він і помер.

Сейм 1597 р. став для В.-К. Острозького поразкою в боротьбі з уніатами. Вимоги православних були відхилені.

Не дивно, що, зазнавши поразки, князь починає шукати спільників. Природними союзниками для нього виступали протестанти-кальвіністи. Їхнім лідером у Великому князівстві Литовському був його зять К. Раздивілл. У 1598 р. В.-К. Острозький з ним почав виношувати план проведення спільного протестантсько-православного синоду, на якому навіть передбачалося узгодження спірних богословських питань. Однак консервативно налаштоване православне духовенство було проти цього. Утім, у 1599 р. такий синод відбувся у Вільно. На ньому прийняли рішення про союз православних із кальвіністами при умові схвалення його з боку константинопольського та олександрійського патріархів. Щоправда, результативність цього союзу була невеликою. Зводилася вона переважно до підтримки православних з боку протестантів на сеймах, коли заходила мова про Берестейську унію.

На сеймі у Варшаві в 1598 р. православна сторона знову виступила з оскарженням дій єпископів-уніатів, вимагаючи позбавити їх привілеїв та церковних маєтків. У дискусії взяв участь і В.-К. Острозький, який наводив приклади переслідування православних уніатами. Його промова була дуже емоційною. Дійшло до того, що сини князя, Януш та Олександр, почали його заспокоювати.

Загалом емоційний момент відігравав помітну роль у антиунійній боротьбі В.-К. Острозького. Це можна по-людськи зрозуміти. Князеві доводилося воювати з людьми, які колись були близькими до нього і завдяки йому зробили церковну кар'єру. Тепер ці люди його зрадили, стали чи не найбільшими супротивниками.

Однак дискусії на сеймі 1598 р. щодо унії не дали ніякого результату. Рішення на користь православних не було прийняте. Те саме можна сказати й про сейм 1600 р., де знову піднімалося питання уній. На цьому сеймі вже не було В.-К. Острозького через його похилий вік та хвороби. Цей чинник відіграв певну роль для укріплення позицій уніатів. Сигізмунд III Ваза після смерті М.

Рогози призначив митрополитом київським І. Потія, який почав позбавляти противників унії прав та маєтків.

Певних успіхів православні досягли на сеймі 1603 р. Тут був присутній син В.-К. Острозького, Олександр. Вибудувана ним стратегія поведінки дала позитивні результати. Підтримані протестантами православні отримали деякі привілеї. Зокрема, король погодився на обрання архімандрита Києво-Печерської лаври. В умовах домінування православних у Києві та на Київщині це закрило шлях для проникнення в монастир уніатів. Також було вирішене питання перебування Жидичинського монастиря в руках противників унії. Досягнення не були значними. Однак вони показали певну поступливість королівської влади й офіційне визнання нею православної церкви в Речі Посполитій.

На жаль, невдовзі після цього сейму, як уже зазначалося, Олександр Острозький помер при загадкових обставинах, що стало великим ударом для Василя-Костянтина. Однак це не завадило йому вперто продовжувати антиуніатську боротьбу. У 1605 р. на сеймі православні знову підняли питання про ліквідацію унії. І хоча вони в котрий раз не добилися потрібного рішення, проте за клопотанням Я. Острозького та його батька Сигізмунд III Ваза погодився затвердити їхнього кандидата, Єлисея Плетенецького, на архімандрита Києво-Печерської лаври. Власне, Є. Плетенецький зробив дуже багато для перетворення лаври на потужний православний релігійно-культурний осередок. У певному сенсі цей осередок продовжив традиції Острозької академії та друкарні.

Окрім мирної сеймової боротьби з уніатами, В.-К. Острозький вдавався й до боротьби збройної. Головним об'єктом його нападів став луцький та острозький єпископ К. Терлецький. Відразу ж після Берестейського собору 1596 р. князь відібрав у єпископа ті володіння, які були надані Луцькій єпархії князями Острозькими. Позовні заяви з боку К. Терлецького нічого йому не дали. Церковні володіння єпархії й далі лишалися в руках В.-К. Острозького. Також слуги В.-К. Острозького здійснювали наїзди на маєтки К. Терлецького, зокрема це робив Ждан Боровицький. Такі ж наїзди робилися й на володіння інших ієрархів-уніатів, наприклад на маєтки митрополита М. Рогози.

Смерть В.-К. Острозького в 1608 р. обмежила православних у боротьбі з уніатами. Противники унії втратили лідера, який мав не лише великі матеріальні ресурси, а й політичну вагу.

З-поміж князівської еліти православної Русі не знайшлося такої постаті, яка могла б хоч приблизно дорівнятися до нього.

Незважаючи на те, що боротьба з уніатами в кінцевому

рахунку була програна В.-К. Острозьким, все ж вона мала позитивні наслідки. Завдячуючи князю в Україні виникла потужна антиуніатська опозиція, яка навіть після смерті В.-К. Острозького не припинила своє існування. За активної підтримки князя сформувалися сильні антиуніатські осередки. Передусім це Києво-Печерська лавра та Львівське братство. Завдяки цій опозиції не відбулося покатоличення уніатів, які зберегли своє «православне обличчя» – східний обряд.

Післямова

На перший погляд може здатися, що справи князя В.-К. Острозького та його славних попередників зазнали фіаско. Син Василя-Костянтина, Януш, який не набагато пережив батька, хоча й протегував православним, проте став католиком. У нього не було нащадків по чоловічій лінії. І цьому воєначальнику та високопоставленому політику не було кому передати свою частку Острозького князівства. Перед смертю, у 1620 р., зі своїх земель він створив Острозьку ординацію, яка перейшла до князів Заславських. Це була неподільна частка Острожчини, яка проіснувала до кінця XVIII ст. Однак її історія не була чимось цікавою.

Друга частина Острожчини, яка дісталася Олександрові, мала б відійти його синам – Адаму-Костянтину та Янушу. Проте вони померли в молодому віці – відповідно в 1618 і 1619 рр. (до речі, теж при загадкових обставинах, як і їхній батько). Ці землі дісталися дочкам князя Олександра. Одна з них, Ганна Алоїза, про яку вже говорилося, була фанатичною католичкою. У 1636 р. вона організувала погром православних у Острозі, тим самим ніби перекреслюючи справи свого батька й діда.

Можливо, саме через такі діяння нащадків Острозьких про цих князів швидко забули. Уже в другій половині XVII ст. про них майже не згадують хроністи, не звертають на них уваги козацькі літописці, при цьому часто приписуючи заслуги в боротьбі з унією слузі В.-К. Острозького С. Наливайку.

Навіть портрети Василя-Костянтина, схоже, зазнають корекції. Так, до нас дійшов «першопортрет» князя в різноманітних копіях та «копіях з копій» кінця XVIII – XIX ст., де на темному фоні зображений старий огрядний чоловік із сивою ошатною бородою та маленькими «аристократичними» руками. Одягнутий він у чорний плащ з нарукавниками темно-червоного, чорного й темно-синього кольорів, а також жупан фіолетового кольору. Загадкою цього портрета В.-К. Острозького є зображення монет, якими ніби грається князь, перекидаючи з руки в руку. На класичних портретах можновладців того часу таких символів не було. Королів, князів могли зображувати з чотками, рукавичками, якимись коштовними речами, символами влади. З грошима в руках у ті часи зображували хіба що лихварів у портретному живописі нідерландської школи. Існують різні версії цієї портретної загадки. Зокрема, висловлювалася думка, що спочатку князь був зображений із якоюсь цінною річчю, яку пізніший копіїст дозволив собі «переінакшити».

При бажанні в цьому можна побачити зловісну символіку і навіть пересторогу. Загалом, князь дав добрий урок нащадкам. Його приклад засвідчує, що якими б не були матеріальні багатства, про них швидко забувають, а пам'ятають про цінності духовні. На щастя, Василь-Костянтин полишив після себе такі цінності…Як ніхто з українських можновладців минулого.

У книзі використовувалися переклади давніх літературних текстів, здійснених В. Шевчуком та В. Маслюком.

Література

Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971.

Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006.

Гудзяк Б. Криза і реформа. – Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії. – Львів, 2000.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – Вінніпег, 1958.

Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990.

Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.

Острозька Біблія. Вступи, гравюри, дослідження. – Львів, 2005.

Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995.

Острозькі просвітники XVI—XX ст. – Острог, 2000.

Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006.

Саух П. Князь Василь-Костянтин Острозький. – Рівне, 2002.

Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009.

Шевчук В. Муза роксоланська. – Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К., 2004.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. – К., 2002.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008.